

Edirne Selimiye Külliyesi'nde 1761-1762 Yıllarında Gerçekleştirilen
Restorasyon Faaliyetleri

Ekrem Batır* - Abdulkadir Dündar**

Öz

Selimiye Camii ve Külliyesi (1568-1574), inşasından itibaren pek çok kez tamir ve onarım geçirmiş olmalıdır. Zira bu durum deprem, yangın, sel, savaş ve zaman gibi doğa ve insan kaynaklı etkenlerin kaçınılmaz bir sonucudur. Osmanlı mimarlığının en önemli temsilcilerinden biri olan Selimiye Camii ve Külliyesi'ne uygulanan restorasyonların mahiyetinin tespit edilmesi özgün niteliklerinin açığa çıkarılmasında büyük önem arz etmektedir. Bu makalede söz konusu uygulamalardan 1761-1762 yıllarında gerçekleştirilen onarım faaliyeti ele alınmıştır. Makale, tamir öncesi ve sonrasında ehl-i vukuf kimseler eliyle düzenlenen raporlara (*Keşf-i Evvel*, *Keşf-i Sâni*) dayanmaktadır. Raporların oluşturulma sürecini yansıtan bürokratik yazışmalar ve ödenek tahsisine dair hükümlerle beraber bu faaliyetin bütün yönleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu minvalde öncelikle Selimiye Külliyesi'nin mevcut durumu genel hatlarıyla ele alınarak Osmanlı döneminde onarım organizasyonunun nasıl şekillendiğine kısaca değinilmiş ve söz konusu arşiv belgeleri tanıtılmıştır. Ardından *Keşf-i Evvel* ve *Keşf-i Sâni Defterleri* ile tamir, onarım ve yenileme faaliyetleri ayrıntılı olarak incelenmiş ve belgelerin sunduğu veriler kapsayıcı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu çalışmayla 1761-1762 yılları arasında Selimiye Külliyesi'nde gerçekleştirilen restorasyonun süresi, maliyeti ve uygulama tekniği açığa çıkarılmış; geçmişten günümüze mimarlık terminolojisindeki

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü (Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı), Ankara/TÜRKİYE, ekrembatir@gmail.com ORCID: 0000-0003-3933-7658

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, abdulcadirdundar@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2713-6675

bazı kavramların değişime uğradığı tespit edilmiş ve bugün tamamen ortadan kalkmış durumdaki külliye yapılarının türleri, konumları ve kısmen de mimari özellikleri ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarisi, Selimiye Camii ve Külliyesi, Keşf-i Evvel Defteri, Keşf-i Sâni Defteri, Tamir, Restorasyon, 18. Yüzyıl.

The Restoration Works Carried out in Edirne Selimiye Complex in the Years 1761-1762

Abstract

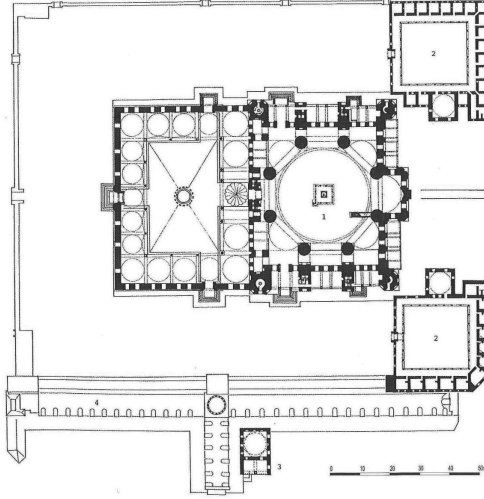
The Selimiye Complex (1568-1574) in Edirne must have been repaired and restored dozens of times since its construction. This is an inevitable result of natural and human-induced factors such as earthquake, fire, flood, war and time. Determining the nature of the restoration works in the Selimiye Complex, which is one of the most important representatives of Ottoman architecture is of great importance in revealing its original characteristics. In this article, the repair carried out in the years 1761-1762 is discussed. It is based on the reports (*Keşf-i Evvel*, *Keşf-i Sâni*) prepared by experts before and after the repair of buildings. In addition, the bureaucratic correspondence reflecting the preparation process of the reports and provisions regarding allocation of appropriations is examined. In this respect, first of all, the current situation of the Selimiye Complex is discussed in general terms; then, the repair organization in the Ottoman period is briefly investigated and the archival documents are introduced. Afterwards, *Keşf-i Evvel* and *Keşf-i Sâni* registers along with repair, restoration, and renewal activities in the Selimiye Complex are studied in detail and the data presented by the documents are evaluated comprehensively. With this article, the duration, cost and technique of the restoration carried out in the Selimiye Complex between 1761-1762 have been brought to light; it has been determined that some terms in architectural terminology have changed from past to present and the types, locations and partially architectural features of the structures that have completely disappeared today have been revealed.

Keywords: Ottoman Architecture, Selimiye Mosque and Complex, Keşf-i Evvel Register, Keşf-i Sâni Register, Repair, Restoration, 18. century.

Giriş

Sultan II. Selim'in Mimar Sinan'a 1568-1574 yılları arasında yaptırdığı Selimiye Külliyesi, Edirne şehrinin merkezinde Kavak Meydanı olarak adlandırılan yüksek bir tepeye konumlanmıştır. Külliye mevcut planıyla cami, Dârü'l-kurrâ Medresesi, Dârü'l-hadis olarak adlandırılan medrese, Sıbyan Mektebi ve arastadan oluşmak-

tadır. Vaziyet planına göre Selimiye Camii, kuzey-güney doğrultuda uzanan dik-dörtgen avlunun merkezinde bulunmaktadır. Caminin güneybatı köşesinde Dârü'l-kurrâ, güneydoğu köşesinde Dârü'l-hadis, batısında ise muvakkithâne, arasta ve mektep yer almaktadır (Şekil 1). Arastanın mimarı tartışmalı olmakla beraber avluya set oluşturan doğudaki dükkân sıralarının Mimar Sinan'ın, üst örtüsüyle beraber baidaki dükkânlar ile Dua Kubbesi'nin ise Mimar Davud'un yapısı olduğu kabul edilmektedir¹.

Çizim 1: Selimiye Külliyesi Vaziyet Planı: 1. Cami, 2. Medreseler, 3. Sıbyan Mektebi, 4. Arasta²

- 1 Arasta ve çarşı esnafının sabahları dükkânını açmadan önce altında toplanıp bereketli ve helal kazançlar elde etmek için dua ettiği kubbeli bölümdür. Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Dua Kubbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 9, İstanbul 1994, s. 539-540. Selimiye Camii ve Külliyesi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986; Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Medreseler, Darulkurrarlar, Mektepler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 239-310; Neslihan Sönmez-Zeki Sönmez, "Tarihi Belgelerin Işığında Edirne Selimiye Camii", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (Ankara, 24-27 Ekim 1988)*, haz. Azize Aktaş Yasa, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 73-79; Doğan Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2004; Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul 2007; Selçuk Mülayim-Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Selimiye Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 430-434; Gülrü Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, çev. Gül Çağlalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 321-344.
- 2 Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, s. 168.

Arşiv kayıtları, günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de tamir ve onarıma muhtaç olan yapılara gerekli müdahalelerin uygulandığını göstermektedir³. Belgelere göre bu tür tamir ve onarımlar bir sistem dahilinde yürütülmektedir. Bir tamir faaliyetinin gerçekleşmesi için öncelikle şehrin kadısı, vakıf mütevellisi ya da nazırı veya halktan kimseler tarafından onarım talebinde bulunulması gerekmektedir. Talebin Divanca kabulü hâlinde tamir öncesi keşif raporu (*Keşf-i Evvel Defteri*) hazırlanması için kadıya emir gönderilir, rapor hazırlanıp onaylandıktan sonra tamir faaliyetlerine başlanırdı. Onarım faaliyetleri bittikten sonra ise ikinci bir keşif raporu (*Keşf-i Sâni Defteri*) düzenlenir ve gerekli incelemelerin ardından tamir işlemi tamamlanmış olurdu⁴.

Bu çalışmada bir sultan yapısı olan Edirne Selimiye Külliyesi'nin 1761-1762 yıllarında geçirmiş olduğu geniş ve kapsamlı tamir ele alınmıştır. Konuyla ilgili tespit edilen belgeler yukarıda anlatılan safhaların neredeyse tamamını içermesi açısından oldukça mühimdir. Eksik olan tek aşama tamir talebinin kim ya da kimlerden gelmiş olduğudur.

Osmanlı'nın ikinci başkenti Edirne, II. Mustafa'nın tahttan indirilmesine sebep olan Edirne Vakası'nın (1703) ardından eski ihtişamını kaybetmeye başladı⁵. Bunda, III. Ahmet döneminden (1703-1730) itibaren sultanların Edirne'de yaşamayı

3 Osmanlı Dönemi tamir ve onarım faaliyetleri için bk. Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi*, S. VII, 1968, s. 149-205; Yusuf Oğuzoğlu-Selçuk Mülâyim, "Konya Mevlana Türbesi'nin Restorasyonu ile İlgili H. 1109 (1698) Tarihli Üç Belge", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, S. III, 1984, s. 115-122; Emre Madran, "Osmanlı Devleti'nde 'Eski Eser' ve 'Onarım' Üzerine Gözlemler", *Belleten*, C XLIX/S. 195, Aralık 1985, s. 503-546; Yusuf Oğuzoğlu-Z. Kenan Bilici-A. Osman Uysal, "Bazı Belgelere Göre 17. Yüzyılda Alaeddin Camiinde Yapılan Onarımlar" *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 77-125; Abdulkadir Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Konya 11-13 Ekim 2000, Bildiriler*, C 1, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2001, s. 269-280; Deniz Mazlum, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001; Remzi Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Onarım Faaliyetleri: Kayseri Örneği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2013.

4 Madran, agm., s. 524-535; Dündar, agm., s. 272-274.

5 Edirne Vakası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 10, İstanbul 1994, s. 445-446; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı - Osmanlı Siyasasının Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011; Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2019.

terk etmesinin olduğu kadar deprem, yangın, savaş gibi felaketlerin üst üste gelmesi de etkili oldu⁶. III. Ahmet, Edirne Vak'ası'nın ardından 1717'ye (H. 1130) kadar Edirne'ye gitmeyi sürdürdü. Bu tarihten III. Mustafa'nın 1768/1769'daki (H. 1182) gidişine kadar geçen süre boyunca hiçbir Osmanlı sultanı şehre ve Edirne Sarayı'na uğramadı⁷. Bunun sonucu olarak Edirne Sarayı yavaş yavaş harap olmaya başladı. Arşiv belgeleri sarayın bu dönemde birçok defa tamir edildiğini göstermektedir⁸. En kapsamlı tamirler ise 1752 Edirne Depremi'nin ardından, III. Mustafa tarafından (1757-1774) gerçekleştirildi⁹.

I. Mahmut'un (1730-1754) saltanatının son yıllarında meydana gelen bu şiddetli depremin (19 Ramazan 1165/31 Temmuz 1752) ardından şehirdeki birçok yapı için tamir ve onarım çalışması başlatıldı¹⁰. Zengin vakıfları olan cami ve külliyeler, vakıf gelirleriyle onanırken diğerleri hayırseverlerin yardımı veya kurşun örtülerin satılmasından elde edilen gelirlerle tamir edilmiş; onarımı yapılmayan veya yarım kalan binaların tamiri ise -Üç Şerefeli Cami örneğinde olduğu gibi- III. Mustafa'nın desteğiyle gerçekleştirilmişti¹¹. Bu depremde, Selimiye Camii ve Külliyesi de zarar görmüş, tamirinin yapılması için 16 Mart 1753'te *Keşf-i Evvel Defteri*

- 6 Sultan III. Ahmet tahta çıkmasının ardından bundan böyle hiçbir sultanın Edirne'de yaşamayacağına dair yemin etmişti: "Ba'delyevm padişahın biri ise gelip bu şehirde karar cylemeyip ve sakin olmya ve bostancibaşı vaz olunmya ve devletden sefer olmadıkça Edirne'de kimesne oturmıya." *Anonim Tarih*, Berlin, Diez A quarto 5, 44a-b, aktaran Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *age.*, s. 129.
- 7 M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1978, s. 118; Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 41-42.
- 8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), 21/1069, 15 L 1120 / 28 Aralık 1708; BOA, Ali Emiri Ahmed 3 (AE.SAMD.III), 82/8228, 29 Za 1128 / 14 Kasım 1716; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 1491, 2 Ca 1150 / 28 Ağustos 1737.
- 9 Bk. Murat Kocaaslan, "Düşmânlarımıza Bâ'is-i Helecân Vermek: Edirne Yeni Sarayı Tamir Etmek", *Belleten*, C LXXVIII/S. 281, Nisan 2014, s. 149-171; Miraç Tosun, "Şan-ı Devlet-i Aliyye'yi Korumak ya da Edirne Sarayı'nı Tamir Etmek", *History Studies, International Journal of History*, V 6/I. 6, December 2014, s. 183-194; Murat Kocaaslan, "Edirne Yeni Sarayı'nın Harem Bölümünde H 1171 (M 1757-58) Yılında Yapılan Onarımlar", *Sanat Tarihi Dergisi*, C 29/S. 1, Nisan 2020, s. 133-151; Murat Kocaaslan, "Edirne Yeni Sarayı'nın Arz Odası ve Kum Kasrı'nın 1171/1757-58 Yılı Onarımları", *History Studies, International Journal of History*, V 12/I. 3, June 2020, s. 1177-1204.
- 10 Ahmed Bâdi Efendi, *Ryâz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, C 1/2, haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 659.
- 11 Ahmet Bâdi Efendi, *age.*, s. 660; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C II, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972, s. 435.

hazırlanmıştı¹². Akabinde yürütülen tamir ve onarımların ne zaman sona erdiği ise belli değildir. Öte yandan başta cami olmak üzere Selimiye Külliyesi'nin birçok yapısı kısa bir süre sonra 1761 yılında yeni bir tamir sürecine girmiştir. Kadıya gönderilen keşif emrinde tamirin sebebi, kurşun örtü ve derzlerden sızan suyun yapılara zarar vermesi ve bazı dükkanların önündeki saçakların insanların ölümüne yol açması şeklinde açıklanmıştır. Külliye yapılarının kısa süre içinde yeniden tamire ihtiyaç duyması, depremin ardından gerçekleştirilen onarımların aciliyeti bulunan hasarlarla sınırlı tutulmasının bir sonucu olmalıdır¹³. Bunun en büyük sebebi şüphesiz depremin sebebiyet verdiği sosyal ve ekonomik sıkıntılardır.

Külliyenin kısa süre içerisinde kapsamlı bir onarıma girmesi ile Osmanlı yönetiminin III. Mustafa'yla beraber Edirne'ye yeniden teveccüh göstermesi arasında bir ilişki var mıdır? Böyle bir ilişkinin kurulmasını sağlayacak herhangi bir belge tespit edilememiştir. Bununla beraber tamir faaliyetlerinin hızlıca tamamlanması, bu teveccühün bir neticesi olabilir.

Çalışmaya kaynaklık eden belgelerden *Keşf-i Evvel Defteri* ve keşif emri, *167 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicil Defteri* içerisinde yer almaktadır¹⁴. *Keşf-i Sâni Defteri* ve diğer belgeler ise Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Kataloğundaki bir dosyada bulunmaktadır¹⁵. Bu belge ve defterlerden hareketle; çalışmanın ilk bölümünde keşif defterleri ve ikincisinde tamir faaliyetleri ele alınmıştır. Makalenin sınırlarını aşacağından dolayı keşiflerdeki malzeme ve işçilik maliyet hesaplarına ise girilmemiştir. Diğer taraftan hesaplama usulünü kısaca açıklamak defterlerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Öncelikle yapı elemanlarının niteliğine göre adet, uzunluk, alan veya ağırlık cinsinden ölçümleri yapılmış, ardından birim fiyat üzerinden toplam maliyet çıkarılmıştır. Örneğin mihrap üstünde bulunan nakışlı alçı pence-
relerin toplam alan ölçüsü 52 zira' ve birim fiyatı 480 akçe olarak hesaplanmış ve pencerelerin toplam maliyeti $52 \times 480 = 24960$ akçe olarak belirlenmiştir.

12 BOA, Meşihat Şer'iyye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d), 4023, 8b-9a, 11 Ca 1166 / 16 Mart 1753; Sabiha Şengür, *153 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1164-1170/M.1750-1756*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007, s. 102-104; Hasan Ali Cengiz, *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azîme)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 58-65.

13 Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, MŞH.ŞSC.d, 4023, 8b-9a; Cengiz, *age.*, s. 60-63.

14 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4037, 16a, 17b, 18a, 27 M 1175 / 28 Ağustos 1761; Yakup Gevrek, *167 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2019, s. 98-99, 105-108.

15 BOA, Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d), 5318, 21 Ca 1176 / 8 Aralık 1762.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için keşif defterlerinin transkripsiyonları ile asılları çalışmanın sonuna eklenmiştir. Transkripsiyonlu metinler belgelerin sayfa düzenine uygun bir şekilde tablo içinde verilmiştir. Ayrıca işaretlenmesi mümkün olan müdahaleler, Selimiye Camii'nin planı üzerinden gösterilmiştir. Yeri tam olarak belirtilmeyen kısmî onarımların gösterimi de diğerleri gibi ilgili birimin tamamı işaretlenerek yapılmıştır. Böylece olası karışıklıklar önlenmeye çalışılmıştır.

1. Keşif Raporları: Keşf-i Evvel ve Keşf-i Sâni

Onarım öncesinde düzenlenen *Keşf-i Evvel Defteri* Edirne kadısına gönderilen ve Şer'iyeye Sicil Defteri'ne 18 Ağustos 1761 (H. 17 Muharrem 1175) tarihinde kaydedilen bir ferman gereğince düzenlenmiştir. Fermanda kadıdan

“Merhûm ve mağfûrun leh Sultân Selîm Hân-ı Sâni tâbe serâhın mahrûse-i Edirne'de vâki' câmi'-i şerîfinin kubbe-i kebîri ile harem-i şerîfi kubbeleri ve minarelerinin külâhları kurşunları ve câmi'-i şerîf-i mezkûr müsekkafâtundan arasta-i kebîr ve sağır ve kapan-ı Meyve Hanı ve ittisâlinde kâin kârgîr dekâkin ve mehâzînin puşîde kurşunları mürûr-ı ezmine ile fena bulub ve zikr olunan câmi'-i şerîf ve arasta-i kebîr ve sağır ve hanın derz olunacak ba'zı mahalleri dahi derz olunmamağla berf ve bâran vukû'unda derûnlarına nâzil ve ba'zı sakfları dahi münhedim ve ba'zen inhidâma mütemâil olub hatta berâ-yı mukaddem evkâf-ı mezkûre müsekkafâtundan olan Nahıl Hanı hâricinde ittisâli olan dekâkinin sakfı altından bir hatun mürûr iderken bağteten bir mahall-i inhidâm ile bâis helâki olmağla zikr olunan mahallerin puşîde kurşunlarıyla iktizâ iden sakfları ta'mir ve tecdid ve muhtâc-ı derz olan mahalleri dahi derz olunması” gerektiği bildirilmiş ve “ma'rifet-i şer'le keşf ve muâyene ve masârîfî ne mikdâra bâliğ olacağın müş'ır defterini”

hazırlayarak göndermesi emredilmiştir¹⁶. İfadelere göre Selimiye Camii ile vakıf bünyesindeki diğer yapıların kurşun örtülerinin zaman içinde harap olup kar ve yağmur sularını sızdırdığı, han ve dükkânlar önündeki sakafın yıkılmaya yüz tuttuğu, hatta Nahıl Hanı'na bitişik bir dükkâna ait sakafın, altından geçmekte olan bir kadının üzerine düşerek ölümüne sebebiyet verdiği, dolayısıyla da gereken yerlerde tamir, onarım ve yenileme yapılmasının şart olduğu vurgulanarak keşif raporunun hazırlanması talep edilmiştir. Bu hükme binaen Edirne kadısı keşif yapacak heyeti oluşturmuş ve *Keşf-i Evvel Defteri* bu heyetçe hazırlanmıştır. Nitekim sicil defterindeki 28 Ağustos 1761 (H. 27 Muharrem 1175) tarihli kayıt

16 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4037, 16a.

keşif heyetini ve hazırlanan raporu içermektedir¹⁷. Kayda göre keşif heyeti keşif nâibi, hassa mimarı Mehmet Sait ve halifesi Ahmet, kurşuncu el-Hâc İbrahim ile sair ehil insanlardan oluşmuş ve tamir, onarım ve yenileme masrafı toplam 5 yük 54.960 akçe olarak tahmin edilmiştir. Konuyla ilgili başka bir belge ise söz konusu tamir masrafının nasıl karşılanacağını ortaya koymaktadır. Edirne kadısı, Edirne’de evkâf-ı Haremeyn müfettişi vekili ve Sultan Selim Camii Vakfı mütevellisine hitaben 9 Aralık 1761 (H. 12 Cemâziyelevvel 1175) tarihli fermana göre ihtiyaç duyulan 4.624,5 kuruş¹⁸ paranın Sultan Selim Camii Vakfı’nın H. 1174 senesi *mukâta’a* gelirlerinden artan yıllık 6.225 kuruşluk kısımdan ödenmesi istenmiştir¹⁹. Tamir faaliyetlerinin, ödeneğin belirlendiği tarih itibarıyla mi yoksa ilk keşfin akabinde mi başladığı konusunda ise herhangi bir kayıt yoktur.

Onarım sonrasına ait keşif raporu yani *Keşf-i Sâni Defteri* ise 8 Aralık 1762 (H. 21 Cemâziyelevvel 1176) tarihlidir²⁰. İki sayfadan oluşan defter, Edirne Kadısı Mustafa Arslanzâde ile Evkâf-ı Haremeyni’ş-şerîfeyn müfettişi Abdülbâki Arslanzâde’nin mühürlerini taşımaktadır. Defterin ilk sayfasına düşülen kayıttan Sultan Selim Camii Vakfı mütevellisi el-Hâc İsmail Efendi marifetiyle *Keşf-i Evvel Defteri* doğrultusunda gerekli tamir işlerinin tamamlandığı ve tamir sonrası keşfin (*keşf-i sâni*) yapılması için Edirne kadısına ve Edirne’de Haremeyni’ş-şerîfeyn müfettişi vekiline ferman gönderildiği anlaşılmaktadır. Kaydın devamında Edirne kadısı, Haremeyni’ş-şerîfeyn müfettişi vekili, ayan ve eşraf, hassa mimarı Üstat Mehmet Sait ve halifeleri kurşuncubaşı el-Hâc İbrahim, taşçıbaşı ve diğer ehil kişilerden oluşan bir heyetin *mütevelli-i mûmâ ileyhîn ta’mîr ve tekmiil ettiğî mahalleri yegâne yegâne mesâha ve bi’t-taharrî tahmîn-i sahîh ile tahmîn ve icma*’ ederek *Keşf-i Sâni Defteri*’ni hazırladığı belirtilmiştir²¹. Bu ikinci keşfe göre Selimiye Camii ve diğer binalarda yapılan tamir, onarım ve yenileme masrafları toplam 7 yük 74.315 akçeye ulaşmıştır²². İki keşif bedeli arasında ortaya çıkan 2 yük 19.355 akçelik (1.828 kuruş) meblağın ise Selimiye Vakfı’nın *zuhûrât* akçesinden ödenmesine karar verilmiştir²³.

17 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4037, 17b-18a.

18 *Keşf-i Evvel Defteri*’nde masraf tutarı akçe olarak (5 yük 54.960 akçe) hesaplanmışken burada toplam tutarın kuruş cinsinden değeri yazılmıştır. 1 Kuruş=120 Akçedir. Bk. Şevket Pamuk, “Kuruş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 26, İstanbul 2002, s. 458.

19 BOA, EVHMH.d, 5318, 2b.

20 BOA, EVHMH.d, 5318, 1b, 6a.

21 BOA, EVHMH.d, 5318, 1b.

22 BOA, EVHMH.d, 5318, 6a.

23 BOA, EVHMH.d, 5318, 5a.

Belgelerden anlaşılacağı üzere keşif heyetleri toplumun farklı kesimindeki birçok ehil insandan oluşmuştur. Bunların arasında vakıf mütevellisinin yer almaması oldukça önemlidir. Böylesine sıkı bir keşif sistemiyle muhtemel israf ve yolsuzlukların önlenmesi amaçlanmış olmalıdır.

Her iki keşifte de aynı mimar ve ustalar görevlendirilmiştir. Heyetteki hassa mimarı Üstat Mehmet Sait ve halifesi Ahmet, büyük ihtimalle merkezden gönderilmişti²⁴. Hassa mimarlarıyla beraber sadece kurşuncubaşının isminin zikredilmesi tamirlerin büyük oranda kurşun örtülerle ilgili olmasıyla açıklanabilir. Keşif raporları hazırlanırken tamir olunacak alanın en (*arzen*), boy (*tülen*) ya da yükseklik (*kadden*) ölçüleri alınarak metraj hesaplamaları yapılmış ve maliyetler buna göre çıkarılmıştır. Bu maliyetlere işçilik ve malzeme ücretlerinin de dahil olduğu anlaşılmaktadır. Sadece bazı işçilik ücretleri ile keşiflerde görev alan mutemetlere verilen ücretler ayrı birer maliyet olarak kaydedilmiştir.

Keşif defterlerinden ilki daha genel ve karmaşık olarak düzenlenmişken ikinci defterin ayrıntılı ve düzenli olduğu görülmektedir. Her ikisi de külliyenin ana yapısı olan camiden başlayarak devam etmiştir. Camide ise ikinci defterde görüldüğü üzere mihrap nişi, başlangıç noktası olarak belirlenmiş ve keşif, merkezden çevreye doğru takip edilen bir düzende ilerlemiştir.

2. Tamir, Onarım ve Tecdit Faaliyetleri

Külliye yapılarının kurşun örtü ve sakafları ile derz onarımları üzerinden başlayan restorasyon işleri, keşif defterlerinde de belirtildiği gibi kapılardan duvar camlarına, sıvalardan nakışlara, lülelerden kenetlere kadar oldukça geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Keşif defterinin transkripsiyonlu metni ek olarak verildiğinden dolayı, burada uygulanan müdahaleler genel değerlendirmelerle ve yer yer yapıların bugünkü durumları ile ele alındı.

a. Terimler

Defterlerdeki mimarlık terimlerinden bazılarının anlamını kısmen ya da tamamen kaybettiği ve yerlerini başka kavramlara bıraktığı görülmektedir. Bunlar alfabetik olarak; *dehlîz*²⁵ (revak), *dergâh kapısı* (cümle kapısı), *doğrama kapı*²⁶ (kereste parça-

24 Abdulkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 29.

25 Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 436.

26 Arseven, *age.*, s. 473; Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 2010, s. 143.

larından oluşan kapı), *sade duvar camı* (sade alçı pencere), *harem*²⁷ (avlu), *kafa taşı/tahtası*²⁸ (profilli saçak silmesi), *koltuk* (kubbeye geçiş ögesi), *küngüre*²⁹ (kubbenin zirve noktası), *marangozkâri kapı*³⁰ (ince işçilikli, süslü ve oymalı kapı), *muallimhâne* (Sıbyan Mektebi), *saatçi odası* (muvakkithâne), *som taş*³¹ (yekpare, katıksız, kesme taş), *taşra harem* (dış avlu), *terek* (dilim) ve *tolos*³² (tonoz) şeklinde sıralanabilir. Ayrıca şadırvanlara takılan kurşun borular *dört üzerine* veya *beş üzerine* şeklinde tanımlanmıştır. Bu sayılar boru çaplarının ölçüsünü belirtiyor olmalıdır³³.

Tamirleri ele almadan önce metinlerde geçen ve yapılan müdahalelerin türünü ifade eden *ta'mîr*, *meremmât*, *tecdîd*, *mücedded* ve *müceddeden* kelimeleri arasındaki farkları ortaya koymak gerekir. Zira müdahalelerin şekli ve boyutu yapıların özgün niteliklerinin yok olmasına sebebiyet verebilmektedir. Tamir ve meremmât kavramları bozuk, kırık ve viran bir şeyi düzeltme, onarma anlamlarına gelirken meremmât³⁴ daha çok yüzeysel ve küçük onarımları ifade eder. Tecdîd³⁵, mücedded ve müceddeden³⁶ kelimeleri ise yenileme, yeni olma ve tazeleme anlamlarına gelmekte olup birbirlerinin yerine geçebilen eş anlamlı kelimelerdir. Nitekim bunlar metinde de sıkça birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Örneğin kurşun boru, kurşun sakaf ve doğrama kapıların yenilenme durumu hem mücedded hem de müceddeden kelimeleri ile ifade edilmiştir. Aynı şekilde sıva, badana ve nakışlar için bazen tecdîd bazen de müceddeden sözcükleri kullanılmıştır.

27 Hasol, *age.*, s. 200.

28 Ayverdi, *age.*, s. 427.

29 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 1196; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 187.

30 Arseven, *age.*, C III, s. 1282.

31 Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 1997, s. 100.

32 Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s. 2012. Keşif defterinde طولس biçiminde yazılan kelimenin Osmanlıca imlası طولوس şeklindedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, s. 909. Kimi vesikalarda ise تولوس şeklinde yazıldığı görülmektedir. Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", s. 271.

33 Mazlum, *agl.*, s. 72.

34 Arapça kökenli "meremmet" kelimesinin çoğuludur. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 341; Sami, *age.*, s. 1319, 1328.

35 Sami, *age.*, s. 381.

36 Sami, *age.*, s. 1290.

Öte yandan defterde kurşun örtülerin tamir ve yenilenme işlemleri *zevb* ve *ferş* tabirleri ile belirtilmiştir. Her ikisi de Arapça kökenli olan kelimelerden *zevb* erimek, çözünmek gibi anlamlar taşırken *ferş* kaplamak, döşemek manalarına gelmektedir³⁷. Anlaşıldığı kadarıyla örtü sistemi üzerindeki kurşun levhaların sökülüp duruma göre eritilerek yeniden şekillendirilme işlemi *zevb*, tamir edilen ya da baştan üretilen kurşun levhaların tekrar serilmesi *ferş* olarak tanımlanmıştır.

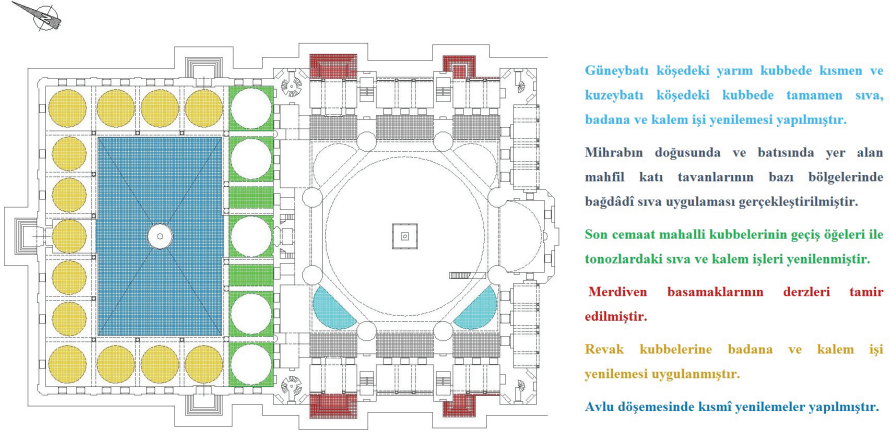
b. Müdahaleler

Daha önce belirtildiği üzere hem onarımların son durumunu aktarması hem de ayrıntılı ve düzenli oluşu sebebiyle restorasyon faaliyetleri *Keşf-i Sâmi Defteri* temel alınarak incelendi. Yapıların ele alınış sıralaması da deftere göre oluşturuldu.

Keşif, külliyenin ana yapısı olan camiden başlayarak devam etmektedir. Caminin iç kısmına yapılan müdahaleleri sıva, badana ve nakışlarla kimi camların tamir edilmesi ya da yenilenmesi şeklinde özetlemek mümkündür. Buna göre mihrap bölümü ile kible duvarındaki renkli ve nakışlı alçı pencere (*elvan cam ile münakkas*) camları ile bazı kubbe camları yenileriyle değiştirilmiş, bir kısmı da tamir edilmiştir. Mihrap yarım kubbesinin mukarnaslı geçiş öğeleri ile etek pencereleri arasında kalan bölgede, mihrabın batısında yer alan yarım kubbenin nısfına kadar olan kısmında ve kuzeybatı köşedeki yarım kubbenin tamamında sıva, badana ve süsleme yenilemeleri yapılmıştır (Çizim 2). Kimi kubbelerdeki çatlaklara sıva onarımı uygulanmıştır. Mihrabın doğusu ve batısında yer alan mahfil katının bağdâdî tavanlarının (*bağdâdî tolos*) kimi bölgelerine ilki horasan, ikincisi ketenli kireç olmak üzere iki kat sıva uygulanmıştır (Çizim 2). Mihrabın üstündeki kelime-i tevhîd levhası ile mihrap nişi kavsarasında yer alan mukarnasların altın yıldız ve renkli boyaları yenilenmiştir. Diğer bir yıldızlama işlemi mihrap eksenindeki taç kapının kavsarasındaki mukarnaslara uygulanmıştır. Şadırvan avluda; son cemaat mahalli kubbelerinin geçiş öğeleri ve tonozlarıyla revak kubbelerinin sıva, badana ve nakışları yenilenmiştir (Çizim 2). Son cemaat mahalline bakan yirmi iki adet pencere elden geçirilmiş; alt sıra pencere alınlıklarından dökülen çiniler ile üstteki alçı kayıtlı pencerelerin tamir, onarım ve boya işlemleri yapılmıştır. Ayrıca şadırvanın kurşun boruları yenileriyle değiştirilmiş ve avludaki eksik mermer döşemeler tamamlanmıştır. Cami bünyesindeki ahşap elemanlardan ise şadırvan avlunun marangozkârî üç kapısına gerekli onarımlar yapılarak boya ve yıldızları yenilenmiş; dört minareye de yeni doğrama kapı takılmıştır. Cümle kapısının doğusunda yer alan

37 Mutçalı, *age.*, s. 299, 653.

iki büyük taşıyıcı sütundan birinin kaidesi, bakır bilezik ile güçlendirilmiştir. Son olarak caminin kurşun örtüleri tamamen elden geçirilmiş; birinci, ikinci ve üçüncü kurşunluk katında yer alan kesme taş örgülerin derzleri tutkallı boya ve horasan harçtan oluşan karışım ile yenilenmiş ve rüzgâra dayanıklı olması için minarelerin külahlarındaki kurşunların ağırlığı artırılmıştır³⁸.

Çizim 2: Onarımların Selimiye Camii planı üzerinde gösterimi³⁹

Keşf-i Sâni Defteri'ndeki düzen, keşif heyetinin cami ve şadırvan avludan sonra dış avluya geçtiğini ve caminin batısından başlayarak saatin tersi yönüne doğru hareket ettiğini göstermektedir. Dış avluda keşfi yapılan ilk bina, bugün mevcut olmayan bir su terazisidir. Kayıtlara göre su terazisi kesme taş ile 225 cm (3 zira⁴⁰) yükseklikte yeniden inşa edilmiş ve kilit, demir kapak ve kurşun boruları takılmıştır⁴⁰.

Sıradaki Dârü'l-kurrâ Medresesi ile ilgili kayıtlar incelendiğinde buradaki tamir faaliyetlerinin kapı, pencere ve bacalar ile sıva, derz ve kurşun örtüsünün tamir ve tecdidıyla sınırlı kaldığı görülür. Özetle revakların (*cevâhib-i erbaa' dehlîzinin*) bazı mahallerindeki sıvalar yenilenmiş ve öğrenci odalarından yedi tanesinin bacaları ile iki tanesinin kapıları tamir edilmiştir. *Keşf-i Evvel Defteri*'nde bacaların kenet ve

38 Kurşunluk katı için bk. Sözen-Tanyeli, *age.*, s. 184.

39 Gülrü Necipoğlu'na ait çizim üzerinden işlenmiştir. <https://www.archnet.org/publications/1449>, son erişim tarihi: 25.12.2021.

40 Osmanlı mimarlarının kullandığı ölçü birimi zira'-i mi'mârî olup yaklaşık 75,775 cm'ye karşılık gelmektedir. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1991, s. 412.

zivanalarla tamir edilmesi öngörülmüş olmasına rağmen uygulama sırasında buna gerek duyulmadığı anlaşılmaktadır. Dershanenin üç penceresi çerçevesiyle beraber yenilenirken, diğer üç tanesi yarı camlarına kadar değiştirilmiş, üstteki sade alçı pencereler (*sade duvar camları*) ise tel kafesleriyle beraber onarılmıştır. Duvar camlarının önündeki bu tel kafesler günümüzde mevcut değildir. Dershaneden başka, bir oda ile tuvaletin de toplamda 4 adet sade alçı penceresi değiştirilmiştir. Ayrıca medresenin duvar derzleri yenilenmiş, kurşun örtüsü tamir edilmiş ve girişine yeni bir ahşap doğrama kapı takılmıştır.

Keşif heyeti bu yapının ardından medresenin doğu cephesine bitişik olan haziredeki onarımları ele almıştır. Kayıtlara göre hazire etrafındaki taş duvarın derzleriyle beraber gerekli onarımı yapılmış ve üzerine kanat tahtasından yeni bir tahta perde çekilmiştir.

Hazireden sonraki kayıtlar yine bir su terazisine aittir. Diğer su terazisi kesme taş malzemeli iken buradaki tuğla malzemelidir. Terazinin 5.25 m (7 zirâ⁶) yüksekliğinde, 0.75 m (1 zirâ⁶) genişliğinde olan kısmı yıkık hâldedir. Bu bölüm horasan harcı ve tuğla ile inşa edilmiş, terazinin üzerine meşe tahtasından külah örtü yapılmış ve kurşun boruları yenilenmiştir.

Kayıtlar, caminin güneydoğusunda yer alan *âhar medrese* (Dârü'l-hadis Medresesi) ile devam etmektedir. Dârü'l-kurrâ Medresesi'nde olduğu gibi buradaki onarımlar da kapı-pencere değişimleri, kurşun örtü ve baca tamiri ile sıva, badana ve derz yenilemeleri etrafında gerçekleşmiştir. Keşif defterine göre sıva ve badana işleri muhtelif revak kemerleri (*cevâhib-i erbaa' dehlizi*) ile dershaneye uygulanmıştır. Üç öğrenci odası ile dershanenin üst sıradaki sade alçı pencereleri değiştirilmiş ve alt sıradaki pencereleri çerçeveleri ile beraber yenilenmiştir. Dershanenin sade alçı pencereleri önündeki tel kafesler onarılmıştır. Bu tamir sırasında medrese avlusuna iki lüleli ve kiremit örtülü bir çeşme (*taş maslak*) inşa edilmiştir. Çatısıyla beraber bu musluk da günümüze ulaşmayan yapılardandır. Medrese kenefinin çatısı ile kapıları yenilenmiştir. Son olarak medresenin girişine yeni bir doğrama kapı takılmıştır.

Keşif kayıtları, külliye bünyesinde vakfa ait kurşunları koruyan bir bekçi odasının bulunduğunu göstermektedir. Medrese çıkışından kuzeye doğru giderken çevre duvarının dışında bulunması muhtemel bu odanın sıvaları onarılarak kapı ve bacası yenilenmiştir.

Dış avluda gerçekleştirilen diğer onarım faaliyetleri şu şekilde özetlenebilir: Avluya girişi sağlayan sekiz kapının ve sıvalarının tamiri ile derzlerinin yenilenmesi; cami keneflerine sal tahtasından kapı yapımı ve derzlerinin yenilenmesi; hünkâr mahfili girişi de dahil camiye girişi sağlayan dört kapının merdiven basamakları ile yarılarıdaki abdest musluklarına yeni derz çekilmesi, caminin güney cephesindeki iki tonoz siva tamiri ve muvakkithânenin siva ve derzlerinin yenilenmesi.

Dış avlu duvarlarının haricinde konumlu mektepte ise sadece pencerelere müdahale edilmiş, bunlar çerçeveleriyle beraber değiştirilmiş ve kısmen tamir edilmiştir. Caminin batısında kuzey güney doğrultuda uzanan Büyük Arasta'nın (*Arasta-i Kebîr*) ise muhtelif yerlerdeki siva, badana ve derzleri yenilenmiş, üzerindeki kurşun örtü tamir edilmiş, kapı üzerine yeni bir kurşun sakaf inşa edilmiş, su yolları temizlenmiş ve Dua Kubbesi'nin taş şebekelerinden bir tanesi yeniden yapılmıştır. Ayrıca Dua Kubbesi ile mektep kubbesi arasındaki dam deresi yenilenmiştir.

Keşif defterindeki diğer kayıtlar günümüze ulaşmayan yapılarla ilgilidir. Keşif sırasına göre bunlar Küçük Arasta (*Arasta-i Atık/Sağın*), sebil, Kaşıkçı Hanı, Nahıl Hanı ve Meyve Hanı'dır. Kayıtlara göre Küçük Arasta'nın kurşun örtüsü tamir edilmiş ve gereken bölgelere yeni sakaflar inşa edilmiştir. Küçük Arasta'nın önünde bulunan su sebiline kısmî siva onarımları (*meremmât*) gerçekleştirilmiş, badanası yenilenmiş, kurşun örtüsü değiştirilmiş, sakaf ve pencereleri boyanmıştır.

Kaşıkçı, Nahıl ve Meyve hanlarına gelince; her birinin duvar derzleri yenilenmiş, kurşun örtüleri tamir edilmiş ve cephelerine bitişik kârgir dükkânlara yeni kurşun sakaflar inşa edilmiştir. Defterlerdeki ifadeler ve inşa edilen sakafların yaklaşık 2.6 m (3.5 zira⁶) ile 3.75 m (5 zira⁶) arasında bir genişliğe sahip olması bunların ancak dükkânların önlerine sundurma olarak konulabileceğini düşündürmektedir⁴¹. Ayrıca Edirne kadısına gönderilen fermanda zikredildiği üzere saçağın, altından geçen bir kadının (*hatun*) üzerine düşerek ölümüne sebep olması durumu da bu düşüncüyü güçlendirmektedir. Hanlara yapılan diğer bir müdahale de siva ve badana işleridir. Buna göre Kaşıkçı Hanı'ndaki beş dükkânın kemer ağızları horasan harç (*horasân kireç*) ve tuğla ile tamir edilmiş, Nahıl Hanı'ndaki on yedi dükkânın çatlakları sıvanmış ve Meyve Hanı'nda bazı bölgelere horasan harç ile onarım yapılmıştır. Bunlardan başka Meyve Hanı'nda üst kat revaklardan ikisine yeni kurşun sakaf yapılmış; üst kata çıkışı sağlayan merdivenin korkuluğunun eksik kısımları kesme

41 Sakafların ölçüleri *Keşif-i Sâni Defteri*'nde uzunluk ve yükseklik (*tâlen ve kadden*), *Keşif-i Evvel Defteri*'nde ise uzunluk ve genişlik (*tâlen ve arzen*) olarak kaydedilmiştir. *Keşif-i Evvel Defteri*'ndeki ifadeler mimari tanıma daha uygun olduğu için değerlendirmeler onun üzerinden yapılmıştır.

pehlü taşı ve demir kenetlerle tamamlanmış; basamakları kenet, kurşun ve zivana ile güçlendirilmiştir. Tamir öncesi keşifte Meyve Hanı'ndaki kırk oda bacasının kenet ve zivanayla tamiri öngörülmesine rağmen üç tanesinin onarımına gerek görülmeyerek kalan otuz yedi odanın bacaları kenet ve zivana kullanmaksızın tamir edilmiş, her iki katında bulunan kenefleri temizlenerek kapı ve bölme tahtaları değiştirilmiştir. Meyve Hanı'ndaki son müdahale ise tamamen yıkık olduğu anlaşılan şadırvanın yeniden ayağa kaldırılmasına yöneliktir. Kayıtlara göre yeni şadırvanın zemini kenet, zivana ve kurşunla güçlendirilmiş kesme küfeki taşın iki kat hâlinde örülmesiyle oluşturulmuştur. Dairevi olduğu anlaşılan hazne duvarları ise yaklaşık 1.15 m (1.5 zira⁴) yüksekliğinde ve 3 m (çevre uzunluğu 13 zira⁴) çapında olup mermer malzemeden inşa edilmiştir. Haznenin çevresine dokuz adet lüle takılmış ve üzeri on sekiz dilimli (*terekli*) demir kafesli kubbe ile kapatılmıştır. Önceki şadırvandan kalan kurşun örtülü sundurma elden geçirilerek boyası tazelenmiş ve eskiyen avlu döşemeleri kesme pehlü taşla değiştirilmiştir⁴².

Değerlendirme ve Sonuç

Selimiye Külliyesi'nin 1761-1762 yıllarına tarihli keşif defterlerine göre söz konusu dönemde külliye bünyesindeki cami, Darü'l-kurrâ Medresesi, Dârü'l-hâdis Medresesi (*âhar medrese*), Sıbyan Mektebi (*Muallimhâne*), muvakkithâne (*saatçi odası*), iki adet su terazisi, hazire duvarları, bekçi odası, tuvaletler, Büyük Arasta (*Arasta-i Kebîr*), Küçük Arasta (*Arasta-i Sağır*), sebil, Kaşıkçı Hanı, Nahıl Hanı ve Meyve Hanı'nda tamir, onarım ve yenileme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Selimiye Külliyesi'ne ait olduğu bilinen Saray Hamamı ve Taş Odalar'a ise herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Kayıtlarda tamir süresine dair net bir bilgi mevcut değildir. Bununla beraber keşif defterlerinin düzenlenme tarihlerinden (28 Ağustos 1761 – 8 Aralık 1762) hareketle tamir ve onarım faaliyetlerinin en fazla on beş ay on gün kadar sürdüğü söylenebilir. Tamirin bitiminde düzenlenen *Keşf-i Sâni Defteri*'ne göre toplam maliyet 774.315 akçedir.

Edirne kadısına gönderilen fermana göre restorasyonun gerçekleştirilme sebebi zamanla eskiyen ve harap olan kurşun örtülerin ve duvar derzlerinin yağmur ve kar sularını sızdırması hatta bazı kurşun sakafların insanların ölümüne sebebiyet vermesidir. Kurşun örtü ve derzlerin *tamir ve tecdidini* hedefleyen restorasyonun sı-

42 Pehlü taş: Sandukasız mezarların iki yanındaki uzun, kalın taşlar veya sandukaların yan taşları. Sönmez, *age.*, s. 86; Yassı ve doğrultusal yapı elemanı. Serpil Çelik, *Süleymaniye Külliyesi Malzeme, Teknik ve Süreç*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 104.

nırları ve maliyeti, kadı tarafından oluşturulan heyetin hazırladığı *Keşf-i Evvel Defteri* (uygulama projesi) ile tayin edilmiştir. Restorasyon bu deftere göre gerçekleştirilerek tamamlanmış, akabinde keşif heyeti (kontrolör) tarafından *Keşf-i Sâni Defteri* (rapor) hazırlanmıştır. Defterler gerek maliyet gerekse onarım birimleri açısından farklılık arz etmektedir. Bu durum, ilk keşifte belirlenemeyen eksikliklerin müdahaleler sırasında fark edilerek onarım programına alınmasından kaynaklı olmalıdır.

Onarımların ana omurgasını örtü sisteminin tamir ve onarımı ile derz yenileme işlemi oluşturmaktadır. Ele alınan bütün yapılarda bu iki uygulama gerçekleştirilmiştir. Siva, badana, boya ve kalem işi yenilemeleri; kapı, pencere ve metal aksam değişimleri ile diğer onarım ve inşaa faaliyetleri ikincil sırada olan ve her yapıda görülmeyen uygulamalardır. Birçoğu basit nitelikte olan bu onarımları sağlamlaştırma, bütünleme ve yeniden yapma (rekonstrüksiyon) teknikleri kapsamında değerlendirmek mümkündür⁴³.

Sağlamlaştırma; yapının malzemesinin, taşıyıcı sisteminin veya üzerinde bulunduğu zeminin güçlendirilme işlemidir⁴⁴. Buna göre;

- Camin son cemaat mahallinde yer alan sütunun, kaidesi üzerine yerleştirilen bakır bilezikle güçlendirilmesi,
- Minare külahlarındaki kurşunların rüzgâra karşı dayanıklı olması için ağırlığının artırılması,
- Meyve Hanı'nın merdiven basamakları ile korkuluklarının kenet ve zivana ile tamiri,
- Kurşun örtülerin elden geçirilmesi,
- Derzlerin, sıvaların, boya ve badanaların yenilenmesi,
- Ahşap, çini ve alçıların onarımı gibi müdahalelerle taşıyıcı sistem ve malzeme sağlamlaştırması yapılmıştır.

Bütünleme, bir yapı ya da ögenin eksik parçalarının ilk tasarımına uygun bir şekilde tamamlanmasını ifade eder⁴⁵. Örneğin;

- Caminin şadırvan avlusundaki döşemenin tamamlanması,

43 Modern restorasyonlarda sağlamlaştırma, bütünleme, yenileme, yeniden yapma (rekonstrüksiyon), temizleme ve taşıma teknikleri uygulanmaktadır. Zeynep Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM Yayın, İstanbul 2009, s. 90.

44 Ahunbay, *age.*, s. 90; Sözen-Tanyeli, *age.*, s. 264.

45 Ahunbay, *age.*, s. 96; Hasol, *age.*, s. 100.

- Kible yönündeki su terazisinin yıkılan bölümlerinin inşası,
- Büyük Arasta'nın Dua Kubbesi'ndeki taş malzemeli eksik pencere şebekesinin tamamlanması,
- Meyve Hanı'ndaki taş malzemeli merdiven korkuluğunun tamamlanması,
- Caminin nakışlı alçı pencereleri başta olmak üzere yenilenen bütün pencere ve duvar camları, kapılar, kurşun borular ve sakafklar ile,
- Cami ve şadırvan avlusunun kubbe ve tonozlarındaki bozulan ya da yok olan kalem işi süslemelerin yenilenmesi gibi uygulamalar birer bütünleme işlemi olarak değerlendirilebilir.

Yeniden yapma (rekonstrüksiyon), tümüyle yok olmuş bir yapının belgelere dayanarak özgün biçimiyle yeniden inşası şeklinde tanımlanabilir⁴⁶. *Keşf-i Sâni Defteri*'ne göre caminin batısında konumlu su terazisi ile Meyve Hanı'nın avlusunda yer alan şadırvan yeniden (*müceddeden*) inşa edilmiştir. Ancak yeniden yapımın, kimi tamir ve inşa kayıtlarında olduğu hâliyle *hey'et-i asliye üzere, tarz-ı kadîm üzere, vaz'ı kadîm üzere* gibi ifadeler yerine *müceddeden* kelimesiyle nitelenmesi yapılara ait özgün biçimlerin korunmamış olabileceğini ifade ediyor⁴⁷.

Dârü'l-hadis Medresesi'nin avlusuna *müceddeden* inşa edildiği belirtilen çeşme (*taş maslak*) ile ilgili *Keşf-i Evvel Defteri*'nde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu durum, çeşmenin aslında daha önce var olmadığını ve bu dönemde *ek* olarak inşa edildiğini gösteriyor.

Onarımlarda kullanılan derz dolgusu, horasan harçtan (*horasân kireç*) oluşmakta, hatta caminin birinci, ikinci ve üçüncü kurşunluk katında uygulandığı üzere içerisine tutkallı boya da katılmaktadır. Kurşunluk katı taş örgülerinin sair duvar örgülerine göre suya ve ısıya daha çok maruz kalması böyle bir derz dolgusunun hazırlanmasını gerektirmiş olmalıdır. Horasan harç, kârgîr yapı elemanlarının siva onarımlarında da kullanılmıştır. Cami mihrabının doğu ve batısında bulunan mahfil katı tavanlarındaki (*bağdâdî tolos*) bağdâdî siva onarımlarında hem horasan harç hem de ketenli kireç harç birlikte kullanılmıştır. Uygulamaya göre yüzeye önce horasan harcı ardından ketenli kireç harcı vurulmuştur (Çizim 2). Taş, tuğla, ahşap gibi yapı malzemelerinin seçiminde malzeme özgünlüğünün gözetildiğini söylemek mümkündür. Örneğin caminin şadırvan avlusunun eksik yer döşemeleri

46 Ahunbay, *age.*, s. 99; Hasol, *age.*, s. 398.

47 Dündar, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", s. 274-278.

aslına uygun bir biçimde mermerle, Meyve Hanı'ndaki avlunun döşemeleri ise pehlü taşla tamamlanmıştır. Dolayısıyla onarımlarda kullanılan malzemenin ve uygulama tekniğinin yapıların aslına uygun olarak gerçekleştirildiği söylenebilir.

Keşif defterleri tamir faaliyetlerinin, külliye'nin ana yapısı olan camide yoğunlaştığını göstermektedir. Camideki örtü ve derz tamiri haricindeki onarımların büyük çoğunluğunu sıva, badana ve kalem işi ile nakışlı alçı pencere değişimi oluşturmaktadır. Sıva, badana ve kalem işi bozulmalarının örtülerden sızan sudan kaynaklandığı aşikârdır. Caminin batısındaki iki yarım kubbede, doğu ve batı cephelerde konumlu mahfil katı tavanlarında ve son cemaat mahalli örtüleri ile revak kubbelerinde bu türden bozulmalar oluşmuştur (Çizim 2). Kadiya gönderilen emirde kurşun örtülerin harap oluşu, uzun zamandan (*mürur-ı ezmine*) beri tamir edilmemesine bağlanmıştır. Öte yandan Edirne ve çevresinde 1752 yılında meydana gelen depremin de buna sebep olduğu düşünülebilir. Depremin oluşturduğu sarsıntının kurşun levhaların açılmasına sebebiyet vermesi muhtemeldir. Kaldı ki deprem sonrasında gerçekleştirilen tamirlerde kurşun örtülere müdahalede bulunulmamıştır⁴⁸.

Camın kırılğan bir yapıya sahip olması diğer malzemelere oranla daha sık tamir ya da yenileme geçirmesine sebep olmaktadır. Deprem sonrasında hazırlanan keşif defteri camların sarsıntıdan çok fazla etkilenmediğini ve oluşan hasarın küçük onarımlarla (*meremmât*) düzeltilebilecek seviyede olduğunu göstermektedir⁴⁹. Bu tamir döneminde ise mihrap bölümü ve kible duvarının üst sırasında yer alan sekiz adet nakışlı alçı penceresi ile farklı kubbelerdeki yedi adet etek penceresi yenilenecek kadar hasar almıştır. İçlik olarak da adlandırılan bu nakışlı alçı pencereler değiştirilirken diğer yöndeki dışlık pencerelere herhangi bir müdahalede bulunulmaması dikkat çekicidir. Belki de depremde hasar gören içliklerin ekonomik ya da başka sebeplerle o dönemde değiştirilmesi mümkün olmamış ve bu tamir vesilesiyle projeye dahil edilmiştir.

Selimiye Camii'ne yönelik müdahalelerin en önemlisi nakışlı alçı pencereler ile kubbe ve tonozlardaki kalem işi süslemelerin yenilenmiş olmasıdır. Zira renkler ve motifler sanatsal üslubu yansıtan ana unsurlar arasında yer alır. Tamirler barok ve rokoko üslubunun Osmanlı mimarlığında hâkim olduğu bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde inşa ve tamir edilen yapılarda bu iki üslubun etkili olduğu

48 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4023, 8b-9a; Cengiz, *age.*, s. 58-65.

49 BOA, MŞH.ŞSC.d, 4023, 8b; Cengiz, *age.*, s. 60.

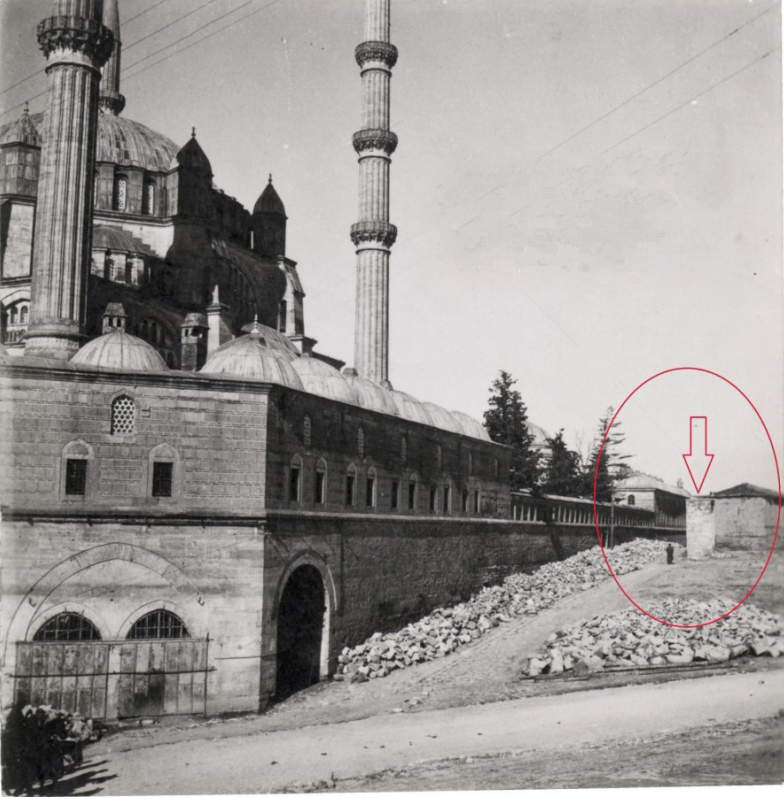
görülmektedir⁵⁰. Örneğin 1766 yılında meydana gelen İstanbul depreminden sonra yeniden inşa edilen Fatih Camii'nin süslemeleri barok üslup sergilemektedir⁵¹. Dolayısıyla Selimiye Camii'nin yenilenen kalem işi süslemeleri ile nakışlı alçı pencerelerinin barok ya da rokoko üslupta olması mümkündür. Ancak Cumhuriyet döneminde yapılan restorasyonlarla eski onarım izleri büyük oranda kaldırıldığı için bu durumu gözlemlene imkânı bulunmamaktadır⁵².

Ele alınan keşif defterleri Selimiye Külliyesi'nin bilinenden çok daha fazla sayıda yapıdan oluştuğunu göstermektedir. Kayıtlarda geçen iki su terazisi, bekçi odası, sebil, Küçük Arasta, Nahıl Hanı ve Kaşıkçı Hanı'nın bugün yerleri dahi bilinmemektedir. *Keşf-i Sâni Defteri*'ne göre sebil, Küçük Arasta'nın başında bulunmaktadır. Diğerleriyle ilgili ise bir bilgi yoktur. Bununla birlikte *Keşf-i Sâni Defteri*'nin takip ettiği keşif düzeni ile diğer yapıların konumu tespit edilebilir. Buna göre çevre avlunun içinde, caminin batısında bir su terazisi bulunmaktadır. Diğer su terazisi ise caminin güneyinde yer alır. Ancak çevre avlunun içinde ya da dışında olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber eski bir fotoğraf, avlunun dışında su terazisine benzer bir yapının bulunduğu işaret etmektedir (Resim 1). Caminin doğusunda da bir bekçi odası vardır. Keşif düzenine göre en son ele alınan yapı Meyve Hanı'dır. Keşfin yakından uzağa doğru yapıldığı dikkate alınrsa sebil, Küçük Arasta ve diğer iki hanın, dış avlu duvarlarına batıdan bitişik olan Büyük Arasta ile Meyve Hanı arasında konumlandığı söylenebilir (Resim 2-3).

50 Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 517-521.

51 Semavi Eyice, "Fatih Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 12, İstanbul 1995, s. 246.

52 Bk. Çelen Birkan, der. ve haz., *Edirne Selimiye Camii*, Vakıf İnşaat Restorasyon Yayınları, İstanbul 1990.

Resim 1: Caminin güneyinde su terazisi olduğu düşünülen yapı⁵³

Kayıtlar, bugün mevcut olmayan bu yapıların plan ve mimari özellikleri hakkında kısmen de olsa bilgi vermektedir. Şöyle ki Küçük Arasta ve sebil ile Nahıl, Kaşıkçı ve Meyve hanlarının bütün örtüleri kurşunla kaplıdır. Her üç hanın da cephelerinde kurşun örtülü dükkân sıraları bulunmaktadır. Bu dükkânların hangi cephe ya da cephelerde bulunduğu ise belli değildir. Nahıl Hamı'nda en az on yedi dükkânın bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine defterlere göre Meyve Hamı iki katlı ve açık avlulu bir plana sahiptir. Taş döşemeli avlusunun ortasına 1.15 m yüksekliğinde ve 3 m çapında daire planlı ve demir kafesli yeni bir şadırvan inşa edilmiştir. Üst kat, en az iki yönden revakla çevrilidir. Revak ve merdiven korkulukları kesme taş malzemelidir. En az kırk bacalı odaya sahip hanın her iki katında da tuvalet bulun-

53 Cengiz Bulut Özel Arşivi

maktadır. Meyve Hanı'nın plan ve mimari özelliklerini ortaya koyan söz konusu kayıtlar, Bozkurt Ersoy'un kazı raporları ve fotoğraflardan hareketle hazırladığı restitüsyon önerisini doğrular niteliktedir⁵⁴.

Resim 2: Meyve Hanı ve Selimiye Camii⁵⁵

- 54 Bozkurt Ersoy, "Edirne Yemiş Kapanı ve Restitüsyon Önerisi", *Sanat Tarihi Dergisi*, C XXVII/S. 1, Nisan 2018, s. 119-133.
- 55 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, 90862/18.

Resim 3: Selimiye Camii'nin batısındaki dükkân kalıntıları⁵⁶

Defterler Osmanlı mimarlık terminolojisine kaynaklık etmesi yönüyle de değer taşımaktadır. Kayıtlarda geçen *dehlîz*, *koltuk*, *kafa tahtası*, *duvar camı*, *küngüre* gibi birçok terim bugün kaybolmuş ya da anlamını yitirmiştir. Osmanlı döneminin kendi içinde de bu türden terminoloji değişimi olduğu söylenebilir. Örneğin 15. yüzyılın sonlarına tarihli bir belgede geçen *koltuk*, *tolos*, *kafa tahtası*, *mukarnas* gibi bazı mimari terimlerin 1762'ye gelindiğinde hâlen kullanımda olduğu ancak yine aynı belgedeki *reviş* kavramının yerini *dehlîz* terimine bıraktığı anlaşılmaktadır⁵⁷.

Kayıtlarda zikredilen iki yapı, günümüzde başka isimlerle anılmaktadır. Bunlardan ilki caminin güneydoğu köşesinde yer alan medresedir. Defterlere *âhar* (diğer) medrese şeklinde kaydedilen eser, günümüzde Dârü'l-hadis Medresesi olarak bilinmektedir⁵⁸. Diğeri ise keşif raporlarında açıkça *Meyve Hanı* olarak bahsedilen

56 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, Kartpostallar Koleksiyonu, 5139.

57 Abdulkadir Dündar, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLIV/S. 2, 2003. s. 131-172.

58 Kuran, *age.*, s. 172; Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Medreseler, Darulkuurralar, Mektepler", s. 261; Murat Sav, "Topografik Etmenlerin İzinde: Edirne Selimiye Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 52, 2019, s. 206.

yapıdır. Bu da yine bazı kaynaklarda Yemiş Kapanı/Hanı olarak tanımlanmaktadır⁵⁹.

Keşif raporlarıyla yapıların bugünkü durumları karşılaştırıldığında kısmî farklılıkların olduğu göze çarpmaktadır. En önemli durum caminin son cemaat revakındaki cümle kapısı kubbesinin hâlihazırda on altı dilimli iken defterde altı dilimli (*şeshâne*) olarak belirtilmiş olmasıdır. Buradaki tutarsızlığın yazım hatasından kaynaklanması muhtemeldir. Yine her iki medresenin dersanelerindeki üst sıra pencerelerinin önünde olduğu belirtilen tel kafesler bugün mevcut değildir.

Netice itibarıyla incelenen keşif defterleri Selimiye Külliyesi'nde 1761-1762 yıllarında gerçekleştirilen tamirleri detaylı olarak yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra tamir sürecinin aşamaları, dönemin mimarlık terminolojisi ve günümüze ulaşmayan külliye yapılarının konumu ile mimari özellikleri hakkında bilgi vermektedir.

59 Kuran, *age.*, s. 174; İbrahim Türkmenoğlu, "Edirne Selimiye Külliyesi Yemiş Kapanı Kazısı", 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, *Mardin 4-7 Mayıs 2014*, haz. Adil Özme, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 333-344; Ersoy, *agm.*, s. 119-133; Sav, *agm.*, s. 205-229.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cengiz Bulut Özel Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Ahmed 3 (AE.SAMD.III), 82/8228.

Cevdet Saray Mesalihi (C.SM), 21/1069.

Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d), 5318.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 1491.

Meşihat Şeriyeye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d) 4023; 4037.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi

Kartpostallar Koleksiyonu, 5139.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

Sultan II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, 90862/18.

İnceleme ve Araştırma Eserler

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyam - Osmanlı Siyasasının Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.

Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, C 1/2, haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Ahunbay, Zeynep, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları, Medreseler, Darulkurrular, Mektepler", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, ed. Sadi Bayram, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 239-310.

Ahunbay, Zeynep, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM Yayın, İstanbul 2009.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C I, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975.

Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2004.

Aydın, Remzi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Onarım Faaliyetleri: Kayseri Örneği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2013.

- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C II, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972.
- Birkan, Çelen (der. ve haz), *Edirne Selimiye Camii*, Vakıf İnşaat Restorasyon Yayınları, İstanbul 1990.
- Cengiz, Hasan Ali, *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azîme)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020.
- Çelik, Serpil, *Süleymaniye Külliyesi Malzeme, Teknik ve Süreç*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Dua Kubbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 9, İstanbul 1994, s. 539-540.
- Dündar, Abdulkadir, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Dündar, Abdulkadir, "Osmanlılarda Tamir Süreci, Çeşitleri ve Bazı Selçuklu Yapılarındaki Uygulamalar", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Konya 11-13 Ekim 2000, Bildiriler*, C 1, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayını, Konya 2001, s. 269-280.
- Dündar, Abdulkadir, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C XLIV/S. 2, 2003. s. 131-172.
- Erdoğan, Muzaffer, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", *Vakıflar Dergisi*, S. VII, 1968, s. 149-205.
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1991, s. 411-413.
- Ersoy, Bozkurt, "Edirne Yemiş Kapamı ve Restitüsyon Önerisi", *Sanat Tarihi Dergisi*, C XXVII/S. 1, Nisan 2018, s. 119-133.
- Eyice, Semavi, "Fatih Camii ve Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 12, İstanbul 1995, s. 244-249.
- Gevrek, Yakup, *167 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Batman 2019.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Edirne", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1978, s. 107-127.
- Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 2010.

- Kocaaslan, Murat, “Düşmânlarımıza Bâ’is-i Helecân Vermek: Edirne Yeni Saray’ı Tamir Etmek”, *Belleten*, C LXXVIII/S. 281, Nisan 2014, s. 149-171.
- Kocaaslan, Murat, “Edirne Yeni Saray’ın Harem Bölümünde H 1171 (M 1757-58) Yılında Yapılan Onarımlar”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C 29/S. 1, Nisan 2020, s. 133-151.
- Kocaaslan, Murat, “Edirne Yeni Saray’ın Arz Odası ve Kum Kasrı’nın 1171/1757-58 Yılı Onarımları”, *History Studies, International Journal of History*, V 12/I. 3, June 2020, s. 1177-1204.
- Kuban, Doğan, *Sinan’ın Sanatı ve Selimiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1997.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayın, İstanbul 2007.
- Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- Madran, Emre, “Osmanlı Devleti’nde ‘Eski Eser’ ve ‘Onarım’ Üzerine Gözlemler”, *Belleten*, C XLIX/S. 195, Aralık 1985, s. 503-546.
- Mazlum, Deniz, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında 22 Mayıs 1766 İstanbul Depremi ve Ardından Gerçekleştirilen Yapı Onarımları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Mutçahalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- Mülayim, Selçuk-Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Selimiye Camii ve Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 430-434.
- Necipoğlu, Gülru, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğunda Mimarî Kültür*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Oğuzoğlu, Yusuf-Mülayim, Selçuk, “Konya Mevlana Türbesi’nin Restorasyonu ile İlgili H. 1109 (1698) Tarihli Üç Belge”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, S. III, 1984, s. 115-122.
- Oğuzoğlu, Yusuf-Bilici, Z. Kenan-Uysal, A. Osman, “Bazı Belgelere Göre 17. Yüzyılda Alaeddin Camiinde Yapılan Onarımlar” *V Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 77-125.
- Özcan, Abdulkadir, “Edirne Vak’ası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 10, İstanbul 1994, s. 445-446.
- Pamuk, Şevket, “Kuruş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 26, İstanbul 2002, s. 458-459.

- Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- Sav, Murat, “Topografik Etmenlerin İzinde: Edirne Selimiye Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, S. 52, 2019, s. 205-229.
- Sevinç, Tahir, *1703 Edirne Vakası*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2019.
- Sönmez, Neslihan-Sönmez, Zeki, “Tarihi Belgelerin Işığında Edirne Selimiye Camii”, *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri, Ankara 24-27 Ekim 1988*, haz. Azize Aktaş Yasa, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 73-79.
- Sönmez, Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul 1997.
- Sözen, Metin-Tanyeli, Uğur, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.
- Şengür, Sabiha, *153 Numaralı Edirne Şer'iyye Sicili H.1164-1170/M.1750-1756*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2007.
- Tosun, Miraç, “Şan-ı Devlet-i Aliyye'yi Korumak ya da Edirne Sarayı'nı Tamir Etmek”, *History Studies, International Journal of History*, V 6/I. 6, December 2014, s. 183-194.
- Türkmenoğlu, İbrahim, “Edirne Selimiye Külliyesi Yemiş Kapanı Kazısı”, *23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Mardin 4-7 Mayıs 2014*, haz. Adil Özme, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 333-344.

İnternet Kaynakları

<https://www.archnet.org/publications/1449>, son erişim tarihi: 27.12.2021.

EKLER

Ek 1: Keşf-i Evvel Defteri ve Transkripsiyonu [BOA, MŞH.ŞS.C.d, 4037, vr. 17b-18a]

[17b]

Mahrûse-i Edirne'de merhûm ve mağfûrun leh Sultân Selîm Hân-ı sâni tâbe serâhü hazretlerinin bina buyurdıkları câmi'-i şerîfleri kubbeleri ile harem-i şerîfi kubbeleri ve minarelerinin külâhları kurşunları ve câmi'-i şerîf-i mezkûr müsekkafâtından arasta-i kebîr ve kapan-ı Meyve Hanı ve ittisâlinde kâin kârgîr dekâkîn ve mehâzinin puşide kurşunları mürûr-ı ezmine ile fena bulub ve zikr olunan câmi'-i şerîf ve arasta-i kebîr ve sağır ve hanın derz olunacak ba'zı mahalleri dahi derz olmamağla berf ve bâran vukû'unda derûnlarına nâzil ve ba'zen sakfları dahi münhedim ve ba'zen inhidâma mütemâil olub hatta bera-yı mukaddem evkâf-ı mezkûre müsekkafâtından olan Nahıl Hanı hâricinde ittisâl olan dekâkînin sakfı altından bir hatun mürûr iderken bağıteten bir mahall-i inhidâm ile bâis helâki olmağla zikr olunan mahallerin ve puşide kurşunları iktizâ iden sakfları ta'mîr ve tecdîd ve muhtâc-ı derz olan mahalleri başka başka ma'rifet-i şer'le keşf ve muâyene ve masârîfî ne miktara bâliğ olacağını müş'ır defterini darsââdetime irsâl eylesin deyu bu dâiyelerine hitâben şeref-bahş-ı sudûr olan mübarek hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrûn ve sâdir olan fermân-ı âlişân-ı aşîyân taraf-ı şer'den tayin olan keşf nâibi ve hassa-i mimar Mehmed Said ve halîfesi Ahmed ve kurşuncu el-Hac İbrâhîm ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer' ve sâir ehl-i vukûf bîgaraz kimesneler ile câmi'-i şerîfe varub cümle ile ba'de'l-muâyene mahall-i mezkûrenin ancak lüzûmu olan mahalleri mimar-ı merkûm cümle müvâcehesinde mesâha ve masârîf-ı lâzimesini ziyade baha ve ücret-i takviye ile cânib-i vakf-ı şerîfi masârîf-ı kesîreden siyânet olunarak kemâl-i dikkat ve taharrî ile gereği gibi ihtimâm eyleyerek bi'l-ittifak tahmîn-i sahih ile tahmîn eyledikleri defterdir ki zikr olunur. Fî el-yevmi's-sâbi' ve 'l-i'sîrîn min Muharremi'l-harem sene hamse ve seb'în ve mie ve elf.

Câmi'-i şerîfin kebîr kubbesinin ibtidâ ve ikinci ve üçüncü tabakalarının kurşun etrafının horasân kireç ile derzleri maa' tutkallı boya, zira' 3300, fi 15, kıymet 49500.	Kebîr kubbenin ve küngürelerin ve kürsîlerin? ve nîm kubbelerin ve derzlerin ve harem kubbelerin ve koltukların üzerinde olub müceddeden zevb ve ferşe muhtaç kurşun, kıyye 14880, fi 2, kıymet 29760.	Kubbe içinin camlarının etrafının sıvalarının ta'mîri maa' harc-ı iskele ber vech-i tahmin, kıymet 17200.	
Mihrâb üstünde olan dört aded camların tecdîdi iktizâ itmekle beher danesi tûlen 6.5 ve arzen 2, bihisâb-ı terbî'î 52, fi 480, kıymet 24960.	Kubbe etrafında olan camlar ta'mîrine iktizâ iden sırça, aded 600, fi 6, kıymet 3600.	Câmi'-i mezkûrun hâricinde olan yedi aded harem kubbelerinin içinin sıvası maa' harc-ı iskele ber vech-i tahmin, kıymet 15000.	Dört aded minare külâhlarının kurşunu harâb ve perişan olmağla zevb ve ferşe muhtaç olan, kıyye 4800, fi 2, kıymet 9600.

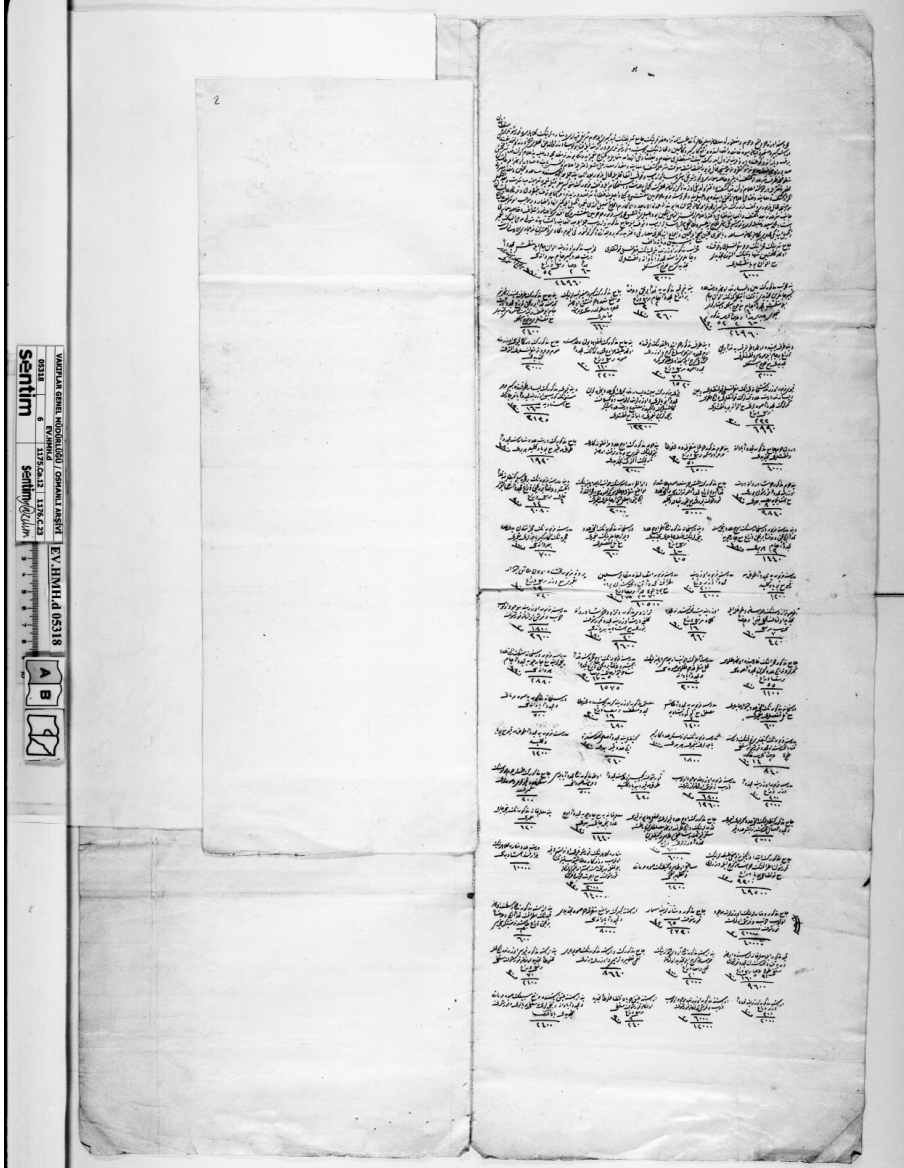
Minare külâhlarının kurşunu on beş vukiyye olduğundan rüzgara dayanmayub tiz fena bulmakla beher tahtasına beş vukiyye zam olmağa muhtaç olmağın iktizâ iden kurşun, kıyye 2000, fi 30, kıymet 60000.	Dört aded minare külâhlarının hezârfend üstâdiyesine ber vech-i tahmin, kıymet 10000 Mu'allimhânenin ta'mîri ber vech-i tahmin, kıymet 6000.	Câmi'-i mezkûrun damlarının su yolları lağmı ta'mîre muhtaç olan, zira' tûlen 920 arzen 1, fi 40, kıymet 36800.
Câmi'-i mezkûrun etrafında sekiz aded kapuları harâb olmağla ta'mîrine ber vech-i tahmin, kıymet 4800.	Mezkûr kapular üzerine iktizâ iden derz, zira' 400, fi 10, kıymet 4000.	İki su terâzüleri harâb olmağla ber vech-i tahmin, kıymet 9000.
Medrese-i Dâru'l-kurra' dehlîzinin ve on dört aded odaların tecdid-i sıvası ber vech-i tahmin, kıymet 7200.	Odaların kârgîr ocak tepeleri maa'kened ve zıvana ta'mîrâtı, aded 32, fi 20, kıymet 4800.	Odalarına ve der-shânesine meremmât-ı cam ber vech-i tahmin, kıymet 3600.
Medrese-i âhar odalarına tecdid-i siva ve meremmât-ı divar ve tecdid-i kapu ber vech-i tahmin, kıymet 17200.	Odaların ve der-shânelerin divar camları meremmâtı, aded 36, fi 80, kıymet 3880.	
Mekteb ittisâlinde olan arastanın kârgîr divar ve kafa taşları münhedim olmağla tûlen 35, arzen 1.5, kadden 5, bi-hisâb-ı terbi'î 192.5, kıymet 23100.	Câmi'-i mezkûrun keniflerinin üzerine iktizâ iden derz, zira' 230, fi 10, kıymet 2300. Beş aded kenif lağımları harâb olmağla ta'mîri ber vech-i tahmin, kıymet 1800.	Arasta üzerinde tebdîli iktizâ idüb zevb ve ferşe muhtaç olan kurşun ber vech-i tahmin, kıyye 9000, fi 2, kıymet 18000.
Arasta üzerinin kurşun etrafına derz maa' boya, zira' 1000, fi 10, kıymet 10000.	Câmi ittisâlinde olan mekâbîr-i müslimîn etrafına tahta perde maa' boya, tûlen zira' 108, arzen 3, fi 40, bi-hisâb-ı terbi'î 324, kıymet 12960.	Tahta perdelerin ittisâlinde olan divar ta'mîri ber vech-i tahmin, kıymet 1200.
Nahl Hanı'nın etrafında olan kurşun saçak, tûlen zira' 100, arzen 5, bi-hisâb-ı terbi'î 500, fi 40, kıymet 20000.	Kaşıkçı Hanı'nın etrafında olan kurşun saçak, tûlen zira' 35, arzen 5, bi-hisâb-ı terbi'î 175, fi 40, kıymet 7000.	Kapan Hanı'nın etrafında olan kurşun saçak, tûlen zira' 60, arzen 7, bi-hisâb-ı terbi'î 420, kıymet 16800.

Noksan kurşun ber vech-i tahmîn, kıyye 4050 (450), fi 30, kıymet 13500.	İktizâ iden mahallere mismâr-ı kurşun, kıyye 90, fi 40, kıymet 3600.	Saçak-ı mezkûrların üzerlerinde mevcûd olub zevb ve ferşe muhtaç olan kurşun ber vech-i tahmîn, kıyye 8250, fi 2, kıymet 16500.
---	--	---

[18a]

Kapan Hanı'nın kırk adet odalarının bacalarının ta'mîri maa' kened ve zivana, aded 41, beher biri fi 300, kıymet 12300.	Kapan Hanı'nın ortasında olan şadırvan harâb olmağ- la müceddeden ber vech-i tahmîn, kıymet 3600.	Kapan Hanı'nın içinde olan sundurma kurşun saçak, tûlen zira' 70, arzen 2, bihisâb-ı terbî'î 140, fi 40, kıymet 5600.
Kapan Hanı'nın fevkânisinde dehlîz önünde olan som korkuluk noksanı maa' kened ve zivana , tûlen zira' 24, kadden 1.5, bihisâb-ı terbî'î 36, fi 200, kıymet 7200.	Kapan Hanı'nın ve derûnunda olan saçak üzerlerine bi'l-iktizâ zevb ve ferşe muhtaç olan kurşun, kıyye 11950, fi 2, kıymet 23900.	
Kapan Hanı'nın fevkâni ve tahtâni keniflerin ta'mîrine ber vech-i tahmîn, kıymet 9000.	On beş adet dekâkinin kemerlerine yara doldurması, zira' 220, fi 80, kıymet 17600.	Cem'an yekûn 554960 Yalnız beş yük elli dört bin dokuz yüz altmış akçe ider.

Ek 2: Keş-i Sâni Defteri ve Transkripsiyonu
[BOA, EV.HMH.d, No. 5318, vr. 1b].

[1b]

Mahrûse-i Edirne'de vaki merhûm ve mağfûrun leh Sultân Selîm Hân-ı sâni tâbe serâhü câmi'-i şerîfinin kubbe-i kebîri ile harem-i şerîf kubbeleri ve minarelerinin külahları ve kurşunları ve müsekkafâtından arasta-i kebîr ve sağîr ve kapan-ı Meyve Hanı ve ittisâlinde vâki' kârgîr dekâkîn ve mehâzînin puşîde kurşunları murûr-ı ezmîne ile fena bulub ve derz olunacak mahalleri derz olunmadığından berf ve bâran vukû'unda derûnlarına nüzûl eyleyerek ba'zen sakfları münhedim ve ba'zen dahi inhidâma mütemâyil ve muhtâc-ı ta'mîr idüğün bundan mukaddemce dâr-ı aliyyeye i'lâm olundukda şeref-sunuh ve sudur olan hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrûn mücibince mahall-i mezbûre başka başka ma'rifet-i şer'le keşf ü muâyene ve mikdâr-ı masârıfını müş'ır defteriyle i'lâm olunmasın bâbında sâdir olan emr-i âlişân mantûkunca taraf-ı şer'den keşif nâibi ve hassa mimarı ve kurşuncubaşı ve sâir erbâb-ı vukûf ittifâklarıyla mahall-i mezbûr ba'de'l-muâyene cümle muvâcehesinde mesâha ve tahmîn ve mikdâr-ı masârıfı mumzî defteriyle der-i devlette i'lâm olundukda keşf ve defter olunduğu üzre zikr olunan mahallerin kemâl-i resânet ve istihkâm ile vakf-ı mezbûrun mütevellîsi ma'rifetiyle ta'mîr ve termîmine mübâşeret ve ba'de't-tekmîl tekrar keşf ve muâyene hitâmı i'lâm olunmak babında bu dâ'ilerine ve mahrûse-i mezbûrede Harameyn müfettişi vekîli dâ'ilerine hitâben şeref-sudûr iden emr-i hümâyun-ı inâyet-makrûn ve fermân-ı âlişân mücibince mahall-i mezbûri vakf-ı mezbûrun mütevellîsi olan hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyun'dan umdetü'l-emâcid ve'l-ekârim el-Hac İsmâil Efendi ta'mîr ve tekmîl eylediğün inhâ ve ihbâr ve ber mucib-i emr-i şerîfi âlileri cânib-i şer'den ba'de'l-keşf ve'l-muâyene hitâmı defter ve i'lâm olunmasın iltimas etmeğün bu dâileri bi'n-nefs mahrûse-i mezbûrede Harameyn müfettişi vekîli efendi, a'yân ve eşrâf ve hassa mimarı Üstâ Mehmed Said ve halifeleri ve kurşuncubaşı el-Hac İbrahim ve taşçıbaşı ve sâir erbâb-ı vukûf ile câmi'-i mezkûreye varub cümle ile ba'de'l-muâyene ve'l-müşâhade mütevellî-i mûmâ ileyhın ta'mîr ve tekmîl ettiğî mahalleri yegâne yegâne mesâha ve bi't-taharrî tahmîn-i sahîh ile tahmîn ve icma' ettikleri masârıf defteridir ki ber vech-i âtî zikr olunur. Fî el-yevmi'l-hâdi ve'l- 'işrîn min Cemaziye'l-ülâ sene sitte ve seb'îne ve mie ve elf.

Câmi'-i şerîfin mihrâbının mermer mukarnasları ve fevkinde olan kelime-teyn-i şehâdeteynin altun tecdîdi maa' elvan boya nakışları, kıymet 4000.	Mihrâb-ı mezkûr üzerinde nîm kubbenin mukarnaslı koltukları ve camları arasına müceddeden badana ve nakışları tecdîdi maa' harc-ı iskele, kıymet 3000.	Mihrâb-ı mezkûr üzerine elvan cam ile münakkaş, müceddeden dört adet kebîr cam beher danesi kadden 6.5, arzen 2, terbî'î zira' 52, fî 480, maa' harc-ı iskele ve üstâdların ta'mîri , kıymet 24960.
--	--	---

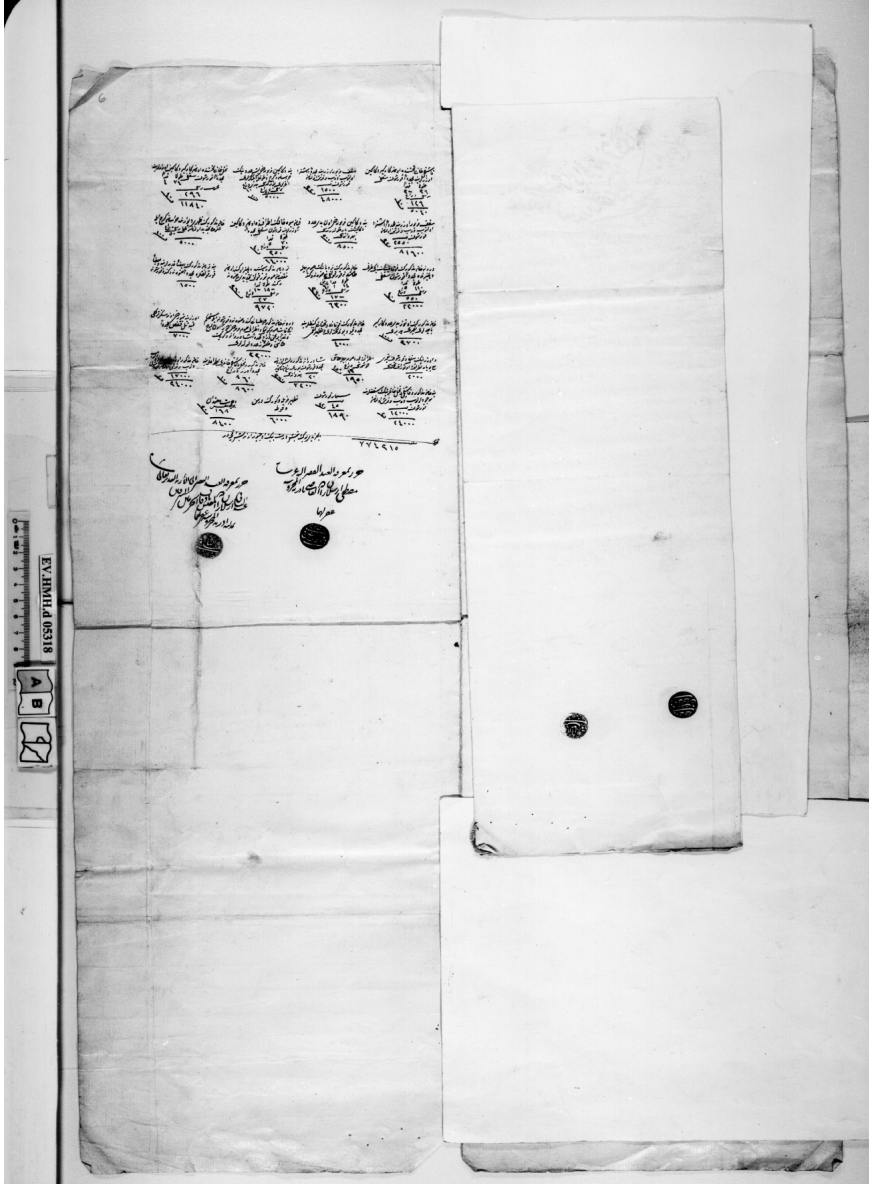
Yine mihrâb-ı mezkûrun yemîn ve yesârında olan dört adet kebîr camların tecdîdi iktizâ itmekle kezâlik elvan cam ile mü-nakkaş müceddeden cam 4 maa' harc-ı iskele ve üstâdların ta'mîri, beheri kadden 6.5 ve arzen 2, bi-hisâb-ı mezkûr 52, fi 480, kıymet 24960.	Yine nîm kubbe-i mezkûreye kadden bir buçuk ve arzen bir zira müceddeden cam 2, terbî'î zira' 3, fi 120, kıymet 360.	Câmi'-i mezkûrun kebîr ve sağır kub-belerinin mevâ-zi-i müteaddide-de münşâk olan mahallere yara-doldurması ve me-remmât camları, kıymet 6600.	Yine câmi'-i mezkû-run taraf-ı yemîninde olan nîm kubbesine kadden birer buçuk zira' müceddeden dört cam ile nısf mertebesi sıvası tecdîdi maa' nakışları ve harc-ı iskele, kıymet 2400.
Ve yine taraf-ı yemîninde olan âhar nîm kubbeye kadden bir buçuk zira' bir cam ile sıvası ve nakışları tecdîdi maa' harc-ı iskele, kıymet 2000.	Ve yine taraf-ı mezkûrda ibtidâ tabakanın fevkinde üç mahalde altı horasânî kireç ve üzeri ketenli kireç ile bağ-dâdî tolos kemere müceddeden sıva, terbî'î zira' 76, fi 20, kıymet 1520.	Yine câmi'-i mezkûrun hafl-i hümâyun ve hizâ-sında olan tabaka-da üç mahalde ke-zalîk müceddeden sıva, terbî'î zira' 110, fi 20, kıymet 2200.	Câmi'-i mezkûrun dergâh kapusu üzerinde som mermerden mukarnasları altûnî tecdîdi, kıymet 3000.
Kapu-yı mezbûr üzerinde şeşhâne kubbenin mukar-naslı koltukları ve yemîn ve yesârında dört adet kubbelerin koltukları ve iki tolos kemerlerin mü-ceddeden sıvaları maa' elvan boya nakışları, terbî'î zira' 233, fi 30, kıymet 6990.	Kapu-yı mezbûrun yemîn ve yesârında yigirmi iki adet pencerelerin müceddeden boyaları ve üzerlerinde olub dökilen kâşilerin ve alçıdan masnu' dört adet şebeke pencerelerin ta'mîri ve badana maa' nakışları , kıymet 13300.	Ve yine kapu-yı mezkûrun yesâr tarafında kebîr mermer sütunun kürsîsi üzerine müceddeden bakır bilezik maa' üstâdiye, kıyye 16.5, fi 190, kıymet 3135.	
Derûn-ı harem-i câmi'-i mezkûrun müceddeden badana ve nakışları tecdî-di , kıymet 4000.	Yine harem-i mezkûrda mahall-i müteferrikada mah-lûtan mermer döşe-me, terbî'î zira' 50 fi 90, kıymet 4500.	Yine harem-i mezkûrun üç adet marangozkâri kapularının ta'mîri maa' boya ve fev-kinde olan tarihin altûnî tecdîdi kıy-met 3000.	Câmi'-i mezkûrun dört adet minaresine müceddeden doğrama kapu maa' boya ve kilid, her biri fi 480, kıymet 1920.

Yine harem-i mezkûrda şadırvana dört üzerine müceddeden kurşun boru maa' üstâdiye, aded 8, beheri fi 480, kıymet 3840.	Câmi'-i mezkûrun taşra hareminded som taştan kadden üç zira' müceddeden su terâzüsi ve altı aded kurşun boru maa' timur kapak ve kilid , kıymet 5000.	D âru 'l- kurra ' Medresesi 'nin cevânib-i erba'a dehlizinin mevâzi-i müteferrikada tolos kemer sıvası ve hücerâtından iki kapu ve ba'zı dıvar camları ta'miri, kıymet 3000.	Ve yine medrese-i mezbûrenin bir hüceresiyle keniflerine kadden ikişer ve arzen birer buçuk zira' müceddeden sâde dıvar camı 4, terbi'i zira' 12, fi 90, kıymet 1080.
Ve yine medrese-i mezbûre dershânesinin üç aded penceresine kadden iki buçuk ve arzen bir buçuk zira' maa' çarçübe müceddeden cam 3, Her biri fi 480, kıymet 1440.	Ve yine dershâne-i mezkûrede âhar üç aded pencerelerin nisf camları tecdid, terbi'i zira' 4.5, fi 90, kıymet 405.	Dershâne-i mezkûrenin altı aded dıvar camlarının ta'miri maa' tel kafesleri, kıymet 600.	Medrese-i mezbûrenin hücerâtından yedi aded hücrenin kârgîr bacaları ta'miri, beher tanesi fi 100, kıymet 700.
Medrese-i mezbûreye müceddeden doğrama kapu maa' boya ve kilid, kıymet 1200.	Medrese-i mezbûre üzerine müceddeden derz, zira' 200, fi 10, kıymet 2000.	Medrese-i mezbûre ittisâlinde makâbîr-i müslimîn etrafına müceddeden kanad tahtasından perde maa' boya tûlen 70, kadden 2.5, terbi'an zira' 175, fi 60, kıymet 10500.	Perde-i mezbûre tahtında olan taş dıvar ta'miri maa' derz, terbi'i zira' 13, fi 40, kıymet 520.
Âhar su terâzüsinin horasân ve tuğla ile tecdid olunan mahalli, kadden 7 ve arzen 1, bi-hisâb-ı terbi'i 7, fi 60, kıymet 420.	Üzerine mişe tahtasından mücedded külâh, terbi'i zira' 16, fi 60, kıymet 960.	Terâzüy-i mezkûre dört üzerine mücedded kurşun boru maa' üstâdiye beher danesi, fi 480, aded 20, kıymet 9600.	Medrese-i mezbûre üzerin(d)e mevcûd olub zevb ve fersş olunan kurşun, kıymet 1800, fi 2, kıymet 3600.

Câmi'-i mezkûr mihrâbının hâricinde olan tolos kemerlerden iki adet kemerin müceddeden sıvası, terbî'an zira' 55, fi 20, kıymet 1100.	Medrese-i âhârın cevânib-i erba'ası dehlizinin mahalli müteferrikada tolos sıvası ve müceddeden badana, kıymet 3000.	Medrese-i mezbûrenin üç hücre sine kadden ikişer ve arzen birer buçuk zira' müceddeden sâde dıvar camı 5, terbî'an 17.5, fi 90, kıymet 1575.	Medrese-i mezbûre dershânesinin altı adet pencerelerine maa' çarçûbe müceddeden cam, beher danesi fi 480, kıymet 2880.
Dershâne-i mezkûrenin altı adet dıvar camları maa' tel kafesleri ta'mîri, kıymet 600.	Medrese-i mezbûreye müceddeden taş maslak maa' lüle 2 ve üstâdiye, kıymet 1200.	Maslak-ı mezkûre üzerine kiremid puşide mahlûtan, mücedded sakf, terbî'an zira' 16, fi 30, kıymet 480.	Dershâne-i mezkûreye sıva meremmâtı ve müceddeden badanası, kıymet 500.
Medrese-i mezbûrenin kenifleri fevkinin deresine kanad tahtasından mücedded kurşun sakfı tûlen 7, arzen 2, bi-hisâb-ı mezkûr 14, fi 60, kıymet 840.	Medrese-i mezbûrenin 18 adet kârgîr bacaları ta'mîri, her biri fi 100, kıymet 1800.	Keniflerine müceddeden sal tahtasından iki adet kapu, beheri fi 120, kıymet 240.	Medrese-i mezbûreye müceddeden doğrama kapu maa' boya ve kilid, kıymet 1200.
Medrese-i mezbûre üzerine müceddeden derz, zira' 200, fi 10, kıymet 2000.	Medrese-i mezbûre üzerin(d)e mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 2800, fi 2, kıymet 13600.	Kurşun bekçisi odasına müceddeden doğrama kapu ve boya ve kilid, kıymet 480.	Oda-i mezkûrenin müceddeden bacası ve meremmât sıvası, kıymet 500.
Câmi'-i mezkûr keniflerinin altı adet kemerleri ta'mîri ve müceddeden sal tahtasından beş adet kapu, kıymet 2000.	Câmi'-i mezkûrun üç adet kapuları ve mahfil-i hümâyun kapusu kademelerinin ve iki tarafında olan maslakların ve taşra sekiz kapunun saat odası ve keniflerin müceddeden derzleri, zira' 600, fi 10, kıymet 6000.	Mu'allimhâneye maa' çarçûbe müceddeden üç adet pencere camı, beheri fi 480, kıymet 1440.	Yine mu'allimhâne-i mezkûrenin pencere camı ta'mîri, kıymet 120.

Câmi'-i mezkûrun ibtidâ ve ikinci ve üçüncü tabakalarının kurşun etrafının horasân kireci ile derzleri maa' tutkallı boya, zira' 3300, fi 15, kıymet 49500.	Sa'atçi odası ve kenifinin sıva meremmâtı ve tathîr-i lağmı, kıymet 1200.	Minare külahlarının kurşunları on beşer vukiyye olub rûzgara da(ya) nmayub yine fena bulmağla beher tahtasına iştirâ' ve zam olunan kurşun maa' ücret-i zevb ve ferş, kıyye 2000, fi 320, kıymet 64000.	Dört aded minare külahlarının hezârfend üstâdiyesi, kıymet 10000.
Câmi'-i mezkûr ve minarelerinin üzerlerinde mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 20000, fi 2, kıymet 40000.	Câmi'-i mezkûr ve minarelerine mis-mâr-ı kurşun, kıyye 65, fi 42, kıymet 2730.	Arasta-i kebîrin mevâzı-ı müteferrikada sıva tecdîdi ve tecdîden badanası, kıymet 8000.	Yine arasta-i mezkûrenin vasatında olan kubbenin etrafına kadden iki ve arzen bir buçuk zira' taştan şebeke penceresi, aded 1, kıymet 600.
Kubbe-i mezkûre ile mu'allimhâne arasında olan dereye kanad tahtasından mücedded sakfi tûlen 32, arzen 5 terbi'î zira' 160, fi 60, kıymet 9600.	Yine arasta-i mezkûrenin ardı? dıvarının horasân kireç ile tecdîd olunan mahalli, terbi'an zira' 20, fi 100, kıymet 2000.	Câmi'-i mezkûrun ve arasta-i mezkûrenin su yolları lağmı tathîr ve termîm ve üzeri derzi, kıymet 8640.	Yine arasta-i mezkûre kapusu üzerinde iki mahalde mahlûtan tecdîd olunan kurşun sakfi, terbi'î zira' 70, fi 30, kıymet 2100.
Arasta-i mezkûre üzerine müceddeden derz, zira' 200, fi 10, kıymet 2000.	Arasta-i mezkûre üzerinde mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 6000, fi 2, kıymet 12000.	Arasta-i atikte bi'l-iktizâ mahlûtan tecdîd olunan kurşun sakfi, terbi'î zira' 8, fi 30, kıymet 240.	Yine arasta-i atik başında vâki sebîlin sıva meremmâtı ve müceddeden badana ve pencereleri ve sakfi boyaları ve kurşunı tecdîdi bi'l-iktizâ, kıymet 2400.

Ek 3: Keş-i Sâni Defteri'nin Aslı ve Transkripsiyonu
 [BOA, EV.HMH.d, 5318, vr. 6a].

[6a]

Kaşıkçı Hanı tahtında olan kârgîr dekâkîn üzerlerine müceddeden kurşun sakfi , tûlen 36, kadden 3.5, terbî'î zira' 126, fi 40, kıymet 5040.	Sakf-ı mezbur üzerine müceddeden işira olunub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 1500, fi 32, kıymet 48000.	Yine dekâkîn-i mezbûrede beş adedinin horasân ve kireç ve tuğla ile kemerleri ağızları yüzlemesi, beher zira' 10, terbî'î zira' 50, fi 100, kıymet 5000.	Nahl Hanı tahtında olan kârgîr dekâkîn üzerlerine müceddeden kurşun sakfi, tûlen 74, kadden 4, bi-hisâb-ı terbî'î 296, fi 40, kıymet 11840.
Sakf-ı mezbur üzerine müceddeden işira olunub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 2550, fi 32, kıymet 81600.	Yine dekâkîn-i mezbûrede on yedi adet dekâkînin yara doldurması, beher dânesi fi 500, kıymet 8500.	Kapan-ı Meyve Hanı'nın etrafında olan dekâkîn üzerlerine kurşun sakfi müceddeden tûlen 70, kadden 5, terbî'î zira' 350, fi 40, kıymet 14000.	Han-ı mezkûrun zahır? dıvarına horasân kireç ile mahlutan tecdid olunan mahalli, terbî'î zira' 50, fi 100, kıymet 5000.
Derûn-ı han-ı mezkûrun fevkâninin iki tarafı dehlîzinde müceddeden kurşun sakfi, tûlen 110, kadden 5, terbî'î zira' 550, fi 40, kıymet 22000.	Han-ı mezkûrun nerdübânının som pehle taştan korkuluğuna zıvana ve kened tûlen 14, kadden 1, parmak 6, terbî'î zira' 17.5 fi 360, kıymet 6300.	Nerdübân-ı mezkûr başında dehlîz önünde olan noksan som korkuluk tecdidi maa' zıvana ve kened, tûlen 18.5, kadden 1.5, terbî'î zira' 27, fi 360, kıymet 9720.	Yine ner(dü) bân-ı mezkûrun ba'zen kademelerine ba'zen korkuluklara müceddeden zıvana ve kened ve kurşun, kıymet 1500.
Han-ı mezkûrun otuz yedi adet dekâkîn bacaları ta'mîri, beher biri fi 100, kıymet 3700.	Han-ı mezkûrun fevkâni ve tahtâni keniflerine mücedded kapu ve bölme tahtaları ve tathîr-i lağım, kıymet 4000.	Derûn-ı han-ı mezkûrde tabanı kened ve zıvana ve kurşun ile müstahkem iki kat som küfekî ve etrafı som mermerden devran on üç ve kadden bir buçuk zira' müceddeden şadırvan ve göbek taşı ve dokuz adet lüleleri, kıymet 33000.	Üzerine timürden on sekiz terekli kubbe tel kafes müceddeden, kıymet 7000.

Ve üzerinin sakfi ve kurşun ta'mîri maa' boya ve etrafına oturak tahtası, kıymet 2000.	Etrafına mücedded som pehle taş döşemesi, zira' 13, fi 150, kıymet 1950.	Ş a d ı r v a n - 1 mezkûra beş üzerine mücedded kurşun boru maa' üstâdiye, aded 20, beher danesi fi 360, kıymet 7200.	Han-ı mezkûr ve Nahıl ve Kaşıkçı hanları etraflarına müceddeden derz, zira' 860, fi 10, kıymet 8600.	Han-ı mezkûr üzerine mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 17000, fi 2, kıymet 34000.
Yine han-ı mezkûr ve Kaşıkçı ve Nahıl hanlarının sakıflarında mevcûd olub zevb ve ferş olunan kurşun, kıyye 12000, fi 2, kıymet 24000.	Mismâr-ı kurşun, kıyye 45, fi 42, kıymet 1890.	Tathîr-i müzile ve kürek ve resen ve koğa, kıymet 6000.	Ücret-i mu'temedân ... nefer 168, fi 50, kıymet 8400.	
Cem'an yekûn meblağ 774315 yalnız yedi yük yetmiş dört bin üç yüz on beş akçedir.				
Hurrira bi-ma'rifet-i el-abdi'l-fakîr ileyhi 'azze şânühü Mustafa Arslanzâde el-kâdı bi-Edirne el-mahrûse Ğufira lehümâ ...		Hurrira bi-ma'rifet-i el-abdi'l-fakîr ilâ ... Rabbihi'l-Kadîr te'alâ Abdalbâkî Arslanzâde el-müfettiş bi-evkâfi'l-haremeyni's-şerîfeyn ... Edirne el-mahrûse ğufira lehümâ		